

La situazione linguistica attuale nell'area a standard neoštokavi (ex-serbo-croato)

a cura di Rosanna Morabito

Proposta di un forum dedicato alla situazione linguistica attuale nell'area a standard neoštokavi (ex-serbo-croato)

Come è noto, tra le conseguenze del crollo della Jugoslavia c'è la rottura dell'unità linguistica tra le popolazioni a standard neoštokavi (in passato chiamati *serbo-croato*, *croato-serbo* e altre denominazioni affini). Da circa tre lustri, in luogo di una unica lingua con diverse varianti regionali, la comunità internazionale riconosce tre standard diversi, la cui denominazione coincide con quelle delle comunità etnico-nazionali di riferimento: in ordine alfabetico *bosniaco* (bosgnacco o bosnese), *croato* e *serbo* (e diventeranno quattro se il Montenegro porterà a compimento la separazione dalla Serbia)¹.

Il processo di affermazione politica di tali standard è stato accompagnato da un imponente sforzo normativo da parte dei linguisti nei nuovi stati, finalizzato non solo a descrivere e normalizzare ciascuno standard ma anche ad affermarne (spesso a potenziarne) le differenze rispetto agli altri standard successori del serbo-croato.

La crescente distanza temporale dagli eventi bellici nella ex-Jugoslavia rende possibile un'analisi approfondita, e auspicabilmente immune da istanze di rivalsa tra le parti in contrasto, dei processi che hanno portato le popolazioni di quella regione ad allontanarsi tra loro anche sul piano linguistico, proprio nel momento in cui l'Europa concentrava i propri sforzi sul cammino verso l'unità.

A questo scopo propongo di presentare al pubblico dei non specialisti un confronto tra le diverse interpretazioni dei processi storico-linguistici elaborate da specialisti delle diverse nazionalità e da intellettuali europei occidentali, auspicando di apportare un contributo alla comprensione della realtà e dunque al dialogo tra uomini e culture. Infatti, anche se non spetta alla comunità scientifica di formulare giudizi, ritengo che tra i compiti di una rivista italiana di slavistica generale vi sia quello di contribuire a riflettere sui vari aspetti delle realtà del mondo slavo, in particolare di realtà così vicine a noi e in un momento di grandi trasformazioni.

¹ Successivamente all'invio della proposta e del questionario ai partecipanti, si è svolto – come è noto – il referendum con cui la popolazione montenegrina ha scelto in maggioranza la piena autonomia dalla Serbia (maggio 2006).

Questionario:

1. Come spiegherebbe ai lettori non specialisti di storia balcanica le motivazioni e i processi che, dopo quasi due secoli di sforzi per l'unificazione linguistica, hanno condotto al prevalere delle forze centrifughe nei paesi slavi meridionali a standard neoštokavi?
2. Come descriverebbe l'attuale situazione linguistica e sociolinguistica delle regioni interessate?
3. Come interpreta i diffusi sforzi normativi tesi a differenziare le realtà linguistiche di popolazioni che da secoli sono consapevoli della reciproca capacità di comprendersi?
4. Qual è la sua lettura dell'enorme importanza attribuita alla denominazione delle lingue, anche in considerazione del fatto che in altre regioni del mondo si assiste al comune e pacifico utilizzo, da parte di più popoli, di varianti di una stessa lingua anche molto diverse tra loro, chiamate tutte nello stesso modo (ad esempio l'inglese o lo spagnolo)?
5. Come ritiene dovrebbe porsi la comunità scientifica internazionale nei confronti della mutata realtà politico-culturale e sociolinguistica degli stati successori della ex-Jugoslavia (per esempio, nella questione se cambiare o meno le denominazioni e i programmi degli insegnamenti universitari)?

Prijedlog za forum o lingvističkoj situaciji na područjima neoštokavskih standarda (bivšeg srpsko-hrvatskog i hrvatsko-srpskog jezika)

Kao što je poznato, jedna od posljedica raspada Jugoslavije (SFRJ) je razbijanje jezičnog jedinstva naroda s neoštokavskim standardima (u prošlosti nazivanim *srpsko-hrvatski*, *hrvatski ili srpski*, itd). Već nešto duže od petnaest godina, umjesto jedinstvenog jezika s regionalnim varijantama, međunarodna zajednica priznaje tri različita standarda, čiji se nazivi podudaraju s nazivima odgovarajućih etničkih zajednica: po abecednom redu to su *bosanski*, *hrvatski* i *srpski* (mogući je i četvrti, ukoliko se Crna Gora odvoji od Srbije).

Proces političke afirmacije tih standarda pratilo je snažno normativno zalaganje lingvista u novonastalim državama, s ciljem ne samo opisivanja i normiranja pojedinih standarda, već i utvrđivanja (a ponekad i potenciranja) razlika u odnosu na druge standarde nasljednike bivšeg zajedničkog jezika.

Rastuća vremenska udaljenost od ratnih zbivanja u bivšoj Jugoslaviji pruža mogućnost za dublju analizu (po mogućnosti oslobođenu od rivaliteta među stranama u sukobu) procesa koji su doveli do razilaženja naroda tog područja i na jezičnom planu, upravo u vrijeme kad je Europa vlastite snage usredotočila na put k ujedinjenju.

Iz tog razloga predlažem da se laičkoj publici predstavi sučeljavanje različitih tumačenja povijesno-lingvističkih procesa koja su razradili stručnjaci različitih nacionalnosti i zapadno-europski intelektualci. Namjera je da se na taj način pridonese razumijevanju stvarnosti i uspostavi dijalog među ljudima i kulturama. Naime, iako i nije u nadležnosti znanstvene zajednice da donosi sudove, smatram da jest zadatak talijanskog slavističkog časopisa da doprinese razmišljanju o raznim aspektima stvarnosti slavenskog svijeta, posebice o nama tako bliske stvarnosti i u doba velikih promjena.

Upitnik:

1. Kako biste objasnili nestručnim čitaocima razloge i procese koji su, nakon gotovo dva stoljeća nastojanja oko jezičnog ujedinjenja, doveli do prevlasti centrifugalnih sila u južnoslavenskih naroda s neoštokavskim standardima?
2. Kako biste opisali sadašnju lingvističku i sociolingvističku situaciju u regiji od interesa?
3. Kako tumačite širom rasprostranjene normativne napore usmjerene na diferencijaciju jezičnih stvarnosti naroda koji su već stoljećima svjesni da se međusobno razumiju?
4. Kako objašnjavate pridavanje velikog značaja nazivu jezika, usprkos činjenici da drugdje u svijetu različiti narodi upotrebljavaju varijante, katkad međusobno vrlo različite, jednog zajedničkog jezika istog naziva (kao u slučaju engleskog ili španjolskog jezika)?
5. Kako smatrate da bi se međunarodna znanstvena zajednica trebala postaviti prema promijenjenoj kulturno-političkoj i sociolingvističkoj stvarnosti u državama nasljednicima bivše Jugoslavije (na primjer, treba li promijeniti nazive i programe sveučilišnih predmeta)?

Rosanna Morabito

Natka Badurina (Università di Udine)

1. Jezične promjene kod južnoslavenskih naroda s neoštokavskim standardima (a one se odnose na proglašenje novih i međusobno neovisnih standardnih jezika: bosanskog, hrvatskog, srpskog, u budućnosti vjerojatno i crnogorskog) i nestručni čitatelj vezat će za političke promjene koje su se dogodile u zadnjih petnaest godina, odnosno za raspad jugoslavenske federacije. Pitanje koje ga pritom najviše zbunjuje vjerojatno je sljedeće: kako je moguće da nagla geopolitička promjena izvrši tako neposredan i sveobuhvatan utjecaj na jezik, koji po svojoj komunikacijskoj prirodi teško podnosi lomove, vezan je za tradiciju i održava se generacijskim prijenosom, te, općenito rečeno, pripada fenomenima dugog trajanja? Odgovor je na to pitanje ujedno i krajnje niječan i krajnje potvrđan, a pri tome nam može pomoći nekoliko temeljnih neostrukturalističkih pojmova koje je Josip Silić primijenio na štokavske standarde u više svojih rasprava (pa tako i u svojoj najnovijoj knjizi, *Funkcionalni stilovi*, Zagreb, 2006). Radi se o razlikovanju jezika kao **sistema** i jezika kao **standarda**. U prvom slučaju jezik se definira lingvističkim, tipološkim i genetskim kriterijima, a u drugom ga uključujemo u sociolingvističke i sociopolitičke odrednice. Promatramo li jezik kao sistem, bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski dio su istog jezičnog sistema, iz kojeg ih teško mogu udaljiti pojedine razlike među njima (koje nikad nisu predstavljale komunikacijsku prepreku), njihovo različito imenovanje, ili same politički motivirane lingvističke intervencije u leksik ili morfologiju svakoga od njih. S druge strane međutim jezik kao standard podrazumijeva društveni dogovor, propisivanje norme za određenu zajednicu. U njemu nema mjesta za razlike, za varijante, odnosno za široko shvaćenu kategoriju međusobnog razumijevanja (u tom smislu ova se definicija standarda razlikuje od onog što pod tim pojmom podrazumijeva Dalibor Brozović u svojoj poznatoj knjizi *Standardni jezik iz 1970*; pojednostavljeno rečeno, tamo je standard *langue*, a ovdje *parole*). Unutar jednog sistema može se ostvariti nekoliko standarda - tada govorimo o **multistandardnim jezicima** kojima je jezička sirovina ista, ali s različitim realizacijama (o tom pojmu usp. Svein Mønnesland, *Crnogorski standardni jezik i njegov odnos prema ostalim srednjo-južnoslovenskim jezicima*, u: *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Cetinje, 2005). Ovakvo shvaćen, standard je obilježje pismenosti i odabir zajednice koja u svojoj unutarnjoj komunikaciji želi koristiti jedinstven kod. To mu ujedno daje za zajednicu važnu simboličku dimenziju, zbog koje često i imenovanje jezika dobiva posebnu težinu. Ako se radi o nacionalnoj zajednici, jezik postaje dio nacionalnog identiteta, pa stoga vezan za kulturu, književnost itd.

Dakako, zajednica koja koristi jedan standard ne mora nužno biti određena etničkim granicama. Povijest štokavskog jezika poznaje duža razdoblja u kojima se s manjim ili većim uspjehom pokušavala ostvariti nadetnička jezična zajednica. Tako se na primjer u razdoblju ilirizma priželjkivalo nadetničko jezično zajedništvo koje nije kanilo potirati pojedine etničke identitete. Slično tome, socijalistička je Jugoslavija inzistirala na nadetničkoj standardizaciji, ali je pritom dopuštala republičke autonomije koje su na kraju ipak dovele do nastanka samostalnih standarda. (Valja usput reći kako svaka standardizacija, ona nadetnička u povijesti kao i ova etnička u sadašnjosti, podrazumijeva političku potporu. Uloga elite u konstituiranju jezične zajednice uvijek je presudna, i po tome su svi standardi podjednako kreirani i artifičijelni, odnosno pripadaju sferi genealogije moći). Gledano dijakronijski, dugotrajni pokušaji ostvarivanja hrvatsko-srpske nadetničke jezične zajednice, koji su uvijek postojali usporedno s centrifugalnim tendencijama, na kraju su se povukli pred idejom o nužnoj, čak 'prirodnoj' vezanosti jezične i etničke pripadnosti. Naravno da je promjena političkih okolnosti u tome odigrala veliku ulogu. Za proučavanje te problematike čitatelju bih preporučila recentnu opširnu studiju Dubravka Škiljana (*Govor nacije*, Zagreb, 2002) u kojoj autor proučava povijest ideje o

neophodnosti relacije između jezika i nacije, i to u evropskom i južnoslavenskom kontekstu, zajedno s razlozima njezine duboke usađenosti u kolektivnu svijest.

Simboličko poistovjećivanje etnosa s jezikom otvara prostor manipulacijama, zlouporabama jezičnog identiteta u svrhu nacionalne kohezije, koje osobito dolaze do izražaja u razdobljima međunacionalnih konflikata, a na koje se dijelom odnosi vaše 3. i 4. pitanje. Stoga bi međunarodna zajednica mogla isticati načelne iluminističke razloge kad bi htjela zagovarati zadržavanje donedavnog statusa varijanata, i nepriznavanje novih standarda. Činjenica da je ta ista zajednica najvećim dijelom utemeljena i sama, tek u nešto davnijoj povijesti, na posve neiluminističkim državama-nacijama, najčešće s – na vrijeme stvorenim – nacionalnim jezicima, ne bi bila glavna prepreka takvom stavu. Mnogo teži prigovor ležao bi u sadašnjim političkim okolnostima i odabiru samih govornika; zbog njih bi se naime načelni iluministički razlozi mogli izokrenuti u svoju suprotnost – rizik nedemokračičnosti.

3. Kategorija ‘uzajamne razumljivosti’ nije presudna za odluku o uspostavljanju standardnog jezika. Upravo stoga što u definiciji pojedinih južnoslavenskih standarda nije presudno to što među njima ne postoje komunikacijske prepreke, naponi usmjereni na nasilnu jezičnu diferencijaciju nisu smisleni, i pripadaju političkim manipulacijama jezikom kao nacionalnim simbolom. O hrvatskim se intervencijama u jezik tijekom devedesetih mnogo pisalo, no valja reći da one nisu urodile velikim plodovima. Dubravko Škiljan je u jednom intervjuu izjavio kako se, premda još nedostaju prava sociolingvistička istraživanja, može reći da “promjena u jezičnom sistemu gotovo da i nema” (“Zarez”, 24/III/2005, str. 23). Rad lingvista Josipa Silića i Vladimira Anića na pravopisu, te Silića i Ive Pranjkovića na gramatici, pokazuje kako je moguće moderno opisivati hrvatski standard bez izazivanja preskriptivnih potresa, podcjenjivanja govornika, i podilaženja političkim potrebama.

4. Onome što sam već rekla u odgovoru na 1. pitanje ovdje bih dodala samo da mi se usporedba s engleskim i španjolskim čini odviše shematskom jer previđa niz razlika. S jedne strane imamo kolonijalnu prošlost, globalnu rasprostranjenost, pretežno zapadni (‘francuski’) tip konstituiranja nacije kao zajednice građana, te kontinentalnu razdvojenost, a s druge malobrojnost govornika, istočnoeuropski tip nacije kao etničke skupine, duža razdoblja borbe za nacionalni opstanak, stalni osjećaj ugroženosti, susjedstvo, te međunacionalni sukob u recentnoj prošlosti.

5. Na ovo sam pitanje dijelom odgovorila pod 1. Što se naziva sveučilišnih predmeta tiče, iz izloženih teza proizlazila bi nužnost da naziv proučavanog multistandardnog jezika sadržava imena svih svojih sastojnica. Ipak, svjesna sam nezgrapnosti naziva *Lingue e litterature bosniaca, croata, (montenegrina) e serba* (redosljed je abecedni), odnosno *Lingue e litterature BCMS*, kao i nedovoljne jasnoće i prepoznatljivosti pozivanja na sistem u eventualnom nazivu *Lingue e litterature neoštokave*, pa diskusiju o tome ostavljam otvorenom.

Ljiljana Banjanin (Università di Torino)

1. Prevlast centripetalnih sila kod južnoslovenskih naroda posledica je vanjezičkih pa i vankulturoloških činioca. U nacionalnom a vrlo često nacionalističkom samo-potvrđivanju politika i političari su upotreбили ono što je najjednostavnije: jezik. Jezik je tako postao direktno sredstvo te politike, postao je adut u njenim rukama i mera sopstvenog samopotvrđivanja.

2. Sadašnja lingvistička i sociolingvistička situacija na području bivše Jugoslavije je vrlo haotična. Naučni stav po mom mišljenju nije odvojen od politike i to uslovljava pristrasnost u normiranju novih 'jezika' koji se izdaju za nešto odvojeno i drugačije od ranije opšte-prihvaćenog standarda srpsko-hrvatskog/hrvatsko-srpskog.

3. Normativni naponi kojima se insistira više na razlikama jezičkih područja a nikada na sličnostima i afinitetima, negativan su primer za sprovođenje jezičke politike nezavisno od toga sa koje strane dolaze. Vrsni lingvisti i pisci priklonili su se političarima i to je i zabrinjavajuće i poražavajuće: interesi nacionalnog afirmisanja poistovećeni su sa lingvističkim.

4. Pridavanje velikog značaja nazivu jezika posledica je potrebe da se istakne sopstvena nacionalna pripadnost, da se jedinka identifikuje sa svojom nacionalno i jezički/lingvistički jednoobraznom grupom. I ovde možemo da ponovimo da se nacionalno pripadanje identifikuje sa jezičkim.

5. Na mnogim univerzitetima promene jezika su već kodifikovane ali ja lično ne znam koliko je to od koristi, ako sagledamo trenutnu situaciju serbistike i kroatistike. Deljenje i odvajanje ove dve grane slavistike stavlja nas pred rešavanje mnogih pitanja, pre svega naučne zasnovanosti svih novih jezika i književnosti koji će se možda i dalje umnožavati, pa ćemo uskoro dobiti npr. i šumadijski, beogradsko-moravski, vojvođanski jezik i književnost. Ako dodamo tome i probleme praktične prirode (finansiranje novih mesta, predavači, studenti...) možda da je u ovom trenutku važnija uzdržanost.

Inoslav Bešker (Roma-Zagreb)

1. Podsjetio bih, ponajprije, da često ni stručnjaci nisu sigurni o čemu govore (odnosno pišu). Kuriozno je, u svim raspravama o jeziku, da sam taj središnji pojam rasprave – jezik – nije jednoznačno definiran ni među stručnjacima i da, nerijetko, nestručnjaci (koji od šume ne vide drveće) lakše razlučuju bitno od nebitnoga u raspravi o jeziku negoli stručnjaci (poglavito oni koji od drveta ne vide šumu).

Einaudijev Lingvistički rječnik (*Dizionario di linguistica e di filologia, metrica, retorica* diretto da Gian Luigi Beccaria, Einaudi, Torino 1996²) nema natuknicu 'jezik' tout court. Ima, kao natuknice, raznovrsne tipove ili razine jezika (razlikujući dakako pažljivo *langue* i *langage*), ali nije kadar reći što je to jezik, ni višeznačno, a kamoli jednoznačno. Stručnjaci (analitička istinoljubivost mi ne dá, iako me samokritički mazohizam nuka da napišem: mi stručnjaci) nisu kadri na jedinstven način definirati ni pojam 'riječ'. Prema tome, kada govorimo o imenu i identifikaciji jezika 'na područjima s neoštokavskim standardima', dobro je svaki put razmisliti što tko razumije pojmom 'jezik'.

Budući da se obraćamo nestručnjacima, nećemo ih (u ovom odgovoru) moriti pojmom jezika kao sistema, pojmom dijasistema, a veoma štedro ćemo baratati i pojmom standarda. Nećemo jezik ni razlagati lingvistički.

Svejedno bih nestručne čitatelje (a valjda i stručne) rado podsjetio da – kada su posrijedi centrifugalni i centripetalni procesi na današnjim teritorijima Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, odnosno Srbije u posljednjih, dopustite, više od tri stoljeća – valja pokušati razlikovati jezik

- kao sredstvo komuniciranja
- kao stožerni element etničke pripadnosti odnosno nacionalne svijesti (gdje je ima, odnosno otkad je ima).

Nije samo kuriozitet podatak da se pripadnost svojedobno definirala ne genetičkim pojmom ‘narod’, nego baš komunikološkim pojmom ‘jezik’: po popu Martincu (1493) Turci “nalegoše na êzik hrvatski” (što Damjanović danas prevodi: “navališe na narod hrvatski”), a Kožičić (1531) uvjerava da će njegov *Misal* poslužiti za “hrvackoga jezika prosvćenje” (citiram po memoriji). Terminološka veza se izgubila (o nazivima jezika ćemo ionako kasnije), ali pojmovi jezika i naroda ostaju povezani, a ta je povezanost jačala u dugom XIX stoljeću nacionalnih preporoda, a i u kratkome XX stoljeću nacionalističkih histerija.

Čitatelje bih podsjetio, također, da standardni jezici nisu jedini jezici na području tih četiriju malih država (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, te Srbija bez Kosova broje oko 16 milijuna stanovnika, jedva nešto više od 2 posto evropske populacije, odnosno 2,5 promila svjetskog pučanstva). Kroz povijest postoje barem tri hrvatska književna jezika (hrvatski čakavski, hrvatski štokavski, hrvatski kajkavski) u više varijanata, barem dva srpska književna jezika, bosanski književni jezik, crnogorski književni jezik. Kao književni jezici rabljeni su još latinski, talijanski, turski... Kao vjerski jezici koriste se (ili su korišteni) arapski, latinski, hebrejski, crkvenoslavenski... Kao upravni jezici u posljednjih 200 godina na pojedinim dijelovima tih teritorija rabljeni su (uz lokalni jezik ili umjesto njega) mađarski, njemački, talijanski, turski, te latinski. U istom periodu izumro je jedan lokalni romanski jezik: dalmatski. Podsjetimo da su za sve to blago božje korištena četiri osnovna pisma (arebica, ćirilica, glagoljica, latinica), s raznim pravopisnim varijantama – iako je, unazad 200 godina, pismeno bilo manje od 3 posto pučanstva.

Napokon, to je područje gdje se tek završava proces formiranja nacija; gdje je ideja nacionalne države bila daleko jača od ideje državne nacije; gdje postoji jak religijsko-etnički identitet matičnih nacija (međuvjerska fronta islam-kršćanstvo, međukonfesionalna fronta katolištvo-pravoslavlje, a sada i unutar-konfesionalna fronta između Crnogorske pravoslavne crkve i Srpske pravoslavne crkve). To je područje, i u posljednjih 300 godina, karakterizirano i masovnim migracijama, koje su u više ratova i neposrednih poraća poprimale i karakter etničkog, odnosno vjerskog čišćenja u osam velikih valova (1 – morejski i kandijski rat, 2 – srpski ustanci, 3 – crnogorsko-turski ratovi, 4 – austrijska okupacija Bosne i Hercegovine, 5 – balkanski ratovi, 6 – drugi svjetski rat, 7 – Balkanski pakt 1954 s iseljavanjem u Tursku, 8 – postjugoslavenski ratovi) i nekoliko manjih. Na to se priklopila i urbanizacija: oko 1920 je otprilike 80 posto stanovništva tih četiriju država živjelo na selu, na području svoga koliko-toliko tradicionalnog staništa, dok je oko 1990 na selu ostalo tek nešto više od 20 posto.

Sve to je nužno zaoštravalo pitanje i etničkog i religijskog, pa dakle i nacionalnog identiteta, što nije moglo biti bez utjecaja i na stanje jezika, kao jednog od stožernih pojmova identiteta.

Iz toga proizlazi da posljednja dva (ili tri) stoljeća nisu bila krajnje podobna za jezičnu fuziju, da se bilježila višesmjerna jezična difuzija, te da se promatraču sa strane sve to može doimati kao nerazrješiva konfuzija.

Stručnjaci, pogotovo inozemni, lakše i radije razmatraju lingvističke aspekte prijepora na području 'neoštokavskih standarda' (pa se sjetim da je to termin oko kojega su se Brozović i Ivić usuglasili naizgled bezbolno, za VI svezak II izdanja Enciklopedije Jugoslavije). Stručnjake pojam nacionalne pripadnosti (i uloge jezika u tome) ne dira osobno kad je riječ o drugim nacijama (a nisu uvijek skloni upregnuti komparativističku metodu i sjetiti se sličnih faza u razvitku standardnog jezika svoje nacije: poznato je da tuđi zub ne boli).

A ipak treba znati, ili barem pokušati, objasniti neke fenomene. Na primjer iščeznuće i uskrснуće bosanskog jezika.

Bosanski jezik se spominje, i te kako, u XVII stoljeću. U XVIII i u XIX taj naziv postupno nestaje iz svjetske filologije, ostajući u lokalnoj uporabi. U 'kratkome' XX stoljeću nema ga praktički nigdje – ali ponovo se vraća u filološku maticu dok se tresu temelji Berlinskog zida. O čemu je riječ? Je li u međuvremenu nestala Bosna? Nije. Je li nestao jezik? Nije, imamo dokaza. Nestao je samo naziv, i onda uskrснуo.

Možemo li to nazvati centrifugalnim fenomenom? Kako bismo, kad baš Bosna ima centralno mjesto? I geografsko, i filološko, kad je riječ o 'novoštokavštini' (ali ne i o standardima!).

Očito je da pojmovni aparat kojim raspolažemo, i koji nam je dijelom sugeriran u ovom upitniku i u njegovoj preambuli, s mukom dosiže svu fenomenologiju konfuzne stvarnosti u ovoj mrvici čovječanstva kojom se trenutno bavimo.

Ne možemo razabrati što je posrijedi ako se zatvorimo samo u striktnu lingvističku kategoriju, ako ne zaronimo u sociolingvistiku (makar površno, rekosmo da govorimo nestručnjacima), dakle u analizu utjecaja društvenih uvjeta na razvitak jezika i njihove mijene.

Sociolingvistički aspekti imaju veći utjecaj na prosudbe o vlastitom jeziku, ne samo u nestručnjaka, nego striktno lingvistički aspekti. U tom pogledu nisu samo Balkanci krvavi ispod kože. Zgodno je analizirati valove jezikotvorne autarhije u evropskim romanskim državama u XX stoljeću (u Francuskoj, Španjolskoj, Italiji...), pa vidjeti kako su i ondje mnogi domaći stručnjaci postizali da im se stručna gledišta ne udaljuju od kolotečine nacionalne politike, rabeći vazda stručne argumente. Nemamo sredstava ni prostora za introspekciju, ali se smijemo, valjda, podsjetiti kako bi se u promijenjenim društvenim (ponajprije političkim) uvjetima neka prethodna rješenja doimala ili tragično (o čemu svjedoče državotvorna ubojstva govornikâ nemandardnih idioma ne samo u Francovoj Španjolskoj), ili tragikomično (državne onomastičke i toponomastičke intervencije), ili samo komično, makar bez namjere. Jamačno je bilo razloga da se iz talijanskoga standardnog vokabulara izbacili automobilu neprikladan 'ložac' (chauffeur), ali pitanje je koji je freudistički podsvjesni kanal pomogao da se ne kalkira neki 'vozač' (guidatore) nego 'autist' (autista), koji promatraču sa strane zaista daje na autizam.

Posrijedi su društveni tokovi koji pojedincu nisu samo izvanjski.

Kome se od nas vlastiti idiolekt nije djelomice prilagođavao vremenu, barem podsvjesno, čak i kad smo se na svjesnoj razini branili od utjecajâ orwellovskog 'novgovora'? Ako čovjek zaista jest stil, kako je tvrdio Buffon, znači li da se i individualno mijenjamo u vremenima koja se mijenjaju, da "nos mutamur in illis"? Ciceron je u to bio uvjeren.

Čini mi se neizbježnom pretpostavka da je i ideja 'jezičnog ujedinjavanja' kao i ideja 'jezičnog razjedinjavanja' ovisila više o političkim silnicama nego o spontanom razvitku jezika.

Rado se, a katkad i namjerno, zaboravlja da je prvi poticaj 'jezičnom jedinstvu' stigao davno prije 'ilirskog preporoda'. I da taj poticaj nije stigao na razini govora (jedinstvo govora ne postoji ni u granicama same Srbije, ni u granicama same Hrvatske, pa ni sada, u doba škol-

ske standardizacije i medijske nivelacije), nego baš na razini pisanog standarda (ako smijemo taj izraz koristiti *ante litteram*), koji je međutim imao otvoren put do ušiju puka.

Poticaaj je, da podsjetimo (ukratko i stoga nužno pojednostavljeno) krenuo iz Rima, iz Propagande fide, koja je, na tragu tridentske reforme, tražila najpogodniji idiom za misionarski rad na (danas bi političari rekli: ‘zapadnom’) Balkanu, *in partibus infidelium*. Zbog niza razloga izbor je pao na jedan od štokavskih govora, koji njegovi promotori u crkvenoj službi – i kajkavac Habledić, i čakavac Kašić, i štokavac Micalia – neprijeporno zovu “bosanskim”. Sve da se i suglasimo s tezom da je taj naziv tada teritorijalan a ne etnički – to ne mijenja suštinu. Osim toga, riječ je o teritoriju tadašnjega Bosanskog ejaleta, koji je pokrивao ne samo svu sadašnju Bosnu i Hercegovinu, nego i pogoleme dijelove sadašnje Hrvatske (praktički sve štokavske krajeve osim Dubrovačke Republike, vazalne Turcima), te nemale dijelove sadašnje Srbije i sadašnje Crne Gore; o teritoriju s kojega su u zadnjoj trećini XVII i u početku XVIII stoljeća emigrirali preci većine današnjih stanovnika Dalmacije, Slavonije, Srijema...

Vjerojatno ne treba dodatno objašnjavati zašto je, u pučanstvima koja su bila u golemom postotku nepismena (i do 97 posto), idiom korišten s oltara, svake nedjelje i blagdana, mogao biti shvaćen ne samo kao staleški dijalekt (žargon), nego i kao dijalekt više socijalne vrijednosti. A takav dijalekt je redovito kandidat da bude baza standardizacije. I to u razdoblju kada je pisana književnost na području obuhvaćenome djelovanjem Katoličke crkve gotovo zamrla. Tako je hrvatski čakavski (kancelarijski pa i književni jezik od Bašćanske ploče do Marulića i Hektorovića) zapravo izgubio šansu da postane bazom standardizacije kada za nju nastanu uvjeti.

Ti su uvjeti nastali prvo na habsburškom području, nakon jozefinskih reformi i hijata izazvanoga napoléonskim ratovima, u ekonomskoj konjunkturi nakon njih. Jozefinske reforme i javne škole dale su definitivni poticaj standardizaciji jezika, a razvitak trgovine ju je iskao. Zanimarimo li ‘diplomatičke’ i liturgijske jezike, ostaje činjenica da su se na habsburškom dijelu slavenskog juga Srbi gombali s diglosijom (slavjanoserbski i štokavski, pa i u književnom jeziku, pogledajmo Venclovića i Dositeja), a Hrvati zapravo s triglosijom (kajkavski, čakavski, štokavski).

Kako je i zašto je vodeća skupina ‘iliraca’ (golemom većinom kajkavski Hrvati) optirala za štokavicu – dovoljno je poznato. Jest da su apologeti te odluke, sloveći o njezinim motivima, radije mahali rodoljubnom frazom nego analizirali društvene uvjete. Pozivali se jesu na davnu tradiciju pisanih književnosti na slavenskom jugu – ali ta se tradicija u međuvremenu istanjila. Vuk Karadžić se pozivao na jezik *Dušanova zakonika*, ali i on ga je morao citirati po zabašurenim knjigama, jer je i njegova tradicija posve izbljedjela (više je *Dušanova zakonika* ostalo u *Kanunu Leka Dukagjinija* nego u srpskoj predaji i praksi). Utoliko je lakše bilo stupiti stazom crkvene jezičke prakse od Kašića nadalje, koja se sterala kao udoban tepih.

Iako žaleći za kajkavskim (na kojemu je napisao svoja najbolja poetska djela) i razumije-vajući vrijednost čakavice (s milenijskom pismenom tradicijom, još od Bašćanske ploče), Krleža je kršćanskim terminima historijski pravdao odluku ilirskog pokreta da se opredijeli za štokavski idiom: “Za volju političkog i kulturnog jedinstva, zbog dalekovidne utilitarističke perspektive bratstva s ostalim narodima od Istre [...] do Bugarske, odreći se svoje vlastite književne prošlosti i tradicije, svoga jezika i svoga imena, bila je to smionost samozatajna koju je mogao da nadahne samo bezazleni idealizam bez ikakvih skrivenih misli i kombinacija.” (*Krležijana*, sv. 1., Leksikografski zavod ‘Miroslav Krleža’, Zagreb, 1993., str. 403). Krleža pak primjećuje i to da je “ilirizam istodobno i svijest vlastite numeričke manje vrijednosti, strah pred talijanskom iredentom i *Drangom nach Osten*, osjećaj ugroženosti na Jadranu, na Alpama, na Dunavu” (*ibidem*).

Nije istinita poznata tvrdnja da je u prvom izdanju Vukova Srpskog rječnika dvije trećine natuknica izvađeno iz Kašića (iz primjerka koji je imao Kopitar), već i zato što Kašićev rječnik broji oko 3700 natuknica, a Vukov gotovo 28.000. Istina je ipak da je golem dio Kašićevih natuknica i u Vukovu *Srpskom rječniku*, pa i onih koje drugi izvori nisu zasvjedočili. I Vuk Karadžić je – što paralelno, zbog podrijetla i zbog terena na kojemu je djelovao, što Kašićevim tragom – odabrao istu prtinu koju je zacrtala *Propaganda fide*. I njegova reforma je uhvatila korijena samo u habsburškim zemljama – Srbiji je zatrebala tek kad je Vuk bio već mrtav i kad je politika druge Garašaninove vlade (ali na Bachovim načelima, što se sada zna namjerno zaboraviti) počela otvarati Srbiju prema susjedima i prema evropskom tržištu.

Sve dotad – do kraja šezdesetih godina pretprošlog stoljeća – ono što se u preambuli ovog upitnika zove “Jezično jedinstvo narodâ s neoštokavskim standardima” nije postojalo izvan Hrvatske i Slavonije (s Vojnom granicom) i donekle Ugarske.

‘Jezično jedinstvo’ bilo je hrvatska potreba (trebalo bi analizirati: koliko ekonomska, koliko politička, koliko emotivna; koliko pokušaj da se postigne veća ‘težina’ sa periferije Austrijskog Carstva uz dlaku germanizacijskom pritisku Bachova apsolutizma prije Königsgrätza i Ausgleicha (Nagodbe). ‘Jezično jedinstvo’ je, unatoč germanizaciji, bilo i potreba bečke državne birokracije, makar samo radi izradbe pravno-političke terminologije. Ali baš to je jedan od elemenata standardizacije. Stoga je ono svoj prvi vršni moment imalo u Bečkom književnom dogovoru 1850. Potpisali su ga dvojica Srba: jedan koji je već četiri desetljeća živio u Beču (Karadžić) i jedan Strossmayerov čovjek iz Hrvatske (Daničić), jedan Slovenac obrazovan u Varaždinu i zatim i sâm bečki profesor (Miklošič), a ostalo sve Hrvati: Demeter, Kukuljević, Pacel, Pejaković, te Mažuranić – kasniji šef Dvorske hrvatske kancelarije. Razlog Bečkog dogovora naveden je u prvoj njegovoj rečenici: “...znajući da jedan narod treba jednu književnost da ima...”.

Krajnje jednostavno: ideja o jezičnom jedinstvu bila je pratilja ideje o narodnom jedinstvu (u konkretnom slučaju: Hrvata i Srba u Monarhiji). *Punctum*.

Čak ni tada jedinstvo nije bilo totalno: preskočene su gramatičke i pravopisne razlike za koje se znalo da ih je nemoguće (tada bilo) pomiriti. Osim toga, već prije je Petranoviću u Kraljevini Dalmaciji ostavljeno na volju da Srbi zadrže neke terminološke osobine crkvenoslavenskoga. Osim toga, nisu se pravopisnih načela dogovora u svemu držali ni Daničić, ni Pacel, pa ni Mažuranić. Rezervirani su bili u Hrvatskoj Gaj, Babukić, Šulek, Veber Tkalčević.

Već u prve tri godine nakon Bečkoga književnog dogovora rasprava se pomakla s jezičkog jedinstva na pitanje narodnog identiteta i nacionalnog opredjeljenja. Svi su štokavci “Srbi oba zakona”, tj pravoslavni i katolici, tvrdio je tada Karadžić (*Srbi svi i svuda*). Starčević zatim, u nepotpisanu uvodniku *Narodnih novina*, oštrim riječima razlučuje hrvatski od srpskoga. Da je to političko pitanje uočava Bogović (*Několiko iskrenih řečih*). Da je isti narod onaj koji istim jezikom govori – tvrdi na to Subotić (starim pravopisom, toliko o Beču) i poentira: “dakle, dalmatinski Hrvati, koi edan’ zzyk’ sa Srbl’ima imaju, esu edan’ narod sa Srbl’ima i: dalmatinski Hrvati, i panonski Hrvati budući da nemaju edan’ zzyk’, nisu edan’ narod?. To est: dalmatinski Hrvati nisu upravo Hrvati nego su Srbl’i.” Pa Hrvati “badava” nazivaju hrvatskima štokavske pisce, poput Divkovića, Relkovića ili Gundulića, jerbo “oni su Srbl’i”, a “to je samo žalost naša da katolički Srbl’i neće da se zovu onako, kako su im se pradědovi zvali”, pa tako ni sam Starčević. Matica ilirska na to odvrća odlukom da se u njezinim izdanjima ilirsko ime zamijeni hrvatskim. Bilo je to 1853.

Niti je postojala spremnost da se razlike prevladaju ilirskim (uostalom: neznanstvenim) imenom, niti je himera jezičnog jedinstva izašla čitavih krila iz okršaja, čim je on prenesen na područje nacionalne pripadnosti. Sa srpske strane je odbačeno i zajedničko ime Jugoslaven

(koje Kukuljević i Šulek prihvaćaju za jezik, koje i Sabor u jednom trenutku prihvaća). Karadžić pak (*Srbi i Hrvati*) zaključuje da je tadašnja Kraljevina Hrvatska (i Slavonija, a bez Vojne granice) zemlja bez Hrvata (nema čakavaca ni njihovih potomaka), pa je ona “samo političko i geografsko ime, kao n. p. *Švajcarska*.” Po njemu Hrvati mogu biti čakavci, te oni kajkavci u Hrvatskoj koji su se na to ime navikli. A ako “Hrvatski rodoljupci ne pristaju na ovu na razumu osnovanu diobu, onda se za sad (...) podijelimo po *zakonu* ili vjeri:” pravoslavni ne mogu biti nego Srbi, a kome je od katolika na volju da bude Hrvat, neka mu bude. Kriterij je smiješan, veli Vuk, ali neka Hrvati budu zadovoljni. Bilo je to 1861.

Opširnije sam citirao ove poznate rasprave, ali često zanemarene kada se shematski pregleda povijest ‘jezičnog jedinstva’.

Dva stoljeća napora oko jezičnog ujedinjavanja ne bi ni trebala da je jedinstvo bilo samorazumljivo. Čim oko nečega treba tako dugo nastojati – očito postoje otpori. Naravno, čim se oko nečega toliko dugo nastoji, znači da za tim (tada) postoji i jasna potreba.

Nema prostora da se ovdje pokazuje i dokazuje, ali za mene nema ni sumnje da su se centrifugalni i centripetalni valovi izmjenjivali barem sedam puta od 1830 do 1990.

Drugi vršni moment nesumnjivo je ujedinjenje 1918, poslije kojega dio afirmiranih hrvatskih pisaca preuzima ekavicu (Krlježa, Cesarec), ali je nakon dvije-tri godine napuštaju (Andrić, Hrvat iz Bosne, prihvatio ju je među zadnjima, ali je bio i među rijetkima koji su je zadržali do kraja). Taj val nestaje postupno, kako se pokazuje da nova država nije sama sebi rješenje naslijeđenih problema, nego i izvor novih.

Novosadski dogovor (1954) je treći vršni moment, koji rezultira prvim (i posljednjim) zajedničkim pravopisom (s mnogim dubletama u pravopisnom rječniku). Dogovoren je i zajednički rječnik, čija se realizacija semantički znakovito završila na slovu K. Cvijet tadašnjih lingvisti potpisao je (ne bez režimskog poticaja) da je “Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan”. “Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.” U vukovskoj podjeli iz 1861 tu (još) nema mjesta za muslimane (koji su se 1908-1918 i poslije 1992 zvali etničkim imenom Bošnjaka). Nema tu ni Sarajeva. U tom trenutku Jugoslavija je federacija pet ravnopravnih naroda, s pet buktinja u grbu.

I taj vršni dio brzo prolazi: dio potpisnika tog dogovora u kratkom roku se od njega odvrnuo. Među hrvatskim lingvistima je na snazi bila teza da je hrvatskosrpski jezik “jedan ali ne jedinstven” (kako je to formulirao i obrazlagao Jonke). Već 1963 jugoslavenski grb dobiva šestu buktinju jer je to tada federacija ravnopravnih republika, a na VIII kongresu SKJ godinu dana kasnije propast prve privredne reforme iz 1961 rezultira povratkom nacionalnog pitanja u žarište političkog sukoba.

Među centripetalnim fazama vršne momente bilježimo, pored već spomenute 1853, još 1940-1942, pa 1970-1971, dok 1988 počinje posljednja faza koja se doima kao konačan razlaz, do te mjere dubok da je u kolovozu 2006 u beogradskom *Blicu* i u podgoričkim *Vijestima* objavljen oglas kojim se traži 400 srpsko-crnogorskih prevodilaca.

Nije li očito da se ti navedeni vršni momenti, i s jedne i s druge strane, podudaraju s političkim krizama, koje se pak svaki put reperkuriraju na nacionalne odnose – dok se jezično pitanje u svakom od tih slučajeva beziznimno iskazuje kao zavisna varijabla, a ne kao pitanje po sebi i za sebe?

Svejedno, spreman sam na okladu: uzmu li se dva uzastopna pasusa bilo iz kojih općenajmjenjskih novina koje su izlazile u Zagrebu, ili Novom Sadu odnosno Beogradu, ili u Sarajevu, ili na Cetinju odnosno u Podgorici/Titogradu, bilo kada u razdoblju od 1870 do 1990, i daju li se na čitanje dvojici-trojici građana spomenutih republika koji su maturirali u gimnaziji do

1980, siguran sam da će svaki od njih bez krzmanja pogoditi koji je tekst objavljen u Bosni i Hercegovini, koji u Crnoj Gori, koji u Hrvatskoj, a koji u Srbiji. To će pokazati da su razlike u vokabularu, sintaksi rečenice, stilu, kroz sve to razdoblje bile standardne. A to znači da su na djelu bili različiti standardi, iako na bazi istih novoštokavskih govora.

I u vokabularima je bilo cikličkih mijena – ali stilovi su se formirali prilično samostalno, pa nitko neće osporiti hrvatski stil Matošu, koji je vjerojatno rabio ponajviše srpskih riječi, kako zbog teritorijalnog podrijetla (Tovarnik), tako i zbog beogradskog boravka. Još prije toga je Škerlić jasno i neosporno dokazivao da beogradski stil nije više Vukov jezik. Ali o tome su drugi pisali podrobnije.

Da rezimiram odgovor na pitanje: jezik je, u svima četvorim državama, više tretiran kao bitan (ili ključan) element nacionalne pripadnosti, pa su se centrifugalne političke težnje neminovno reperkutirale kroz centrifugalne jezične rezultate.

2. Standardni jezici u uporabi u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, zasnovani su na istom jeziku, bosanskome iz XVII stoljeća, odnosno – ako netko tako više voli – na neoštokavskim govorima s područja nekadašnjega ejaleta Bosne. Stoga su ti jezici sintaktički isti, gotovo identični. Razlikuju se manjim dijelom vokabulara (ali te razlike obuhvaćaju mnogu stručnu terminologiju, od matematičke i prirodnoznanstvene do pravne i filozofske), a razlikuju se i stilovima.

Može se raspravljati, s teorijskog stanovišta, jesu li to razlike između teritorijalnih dijalekata jednog jezika (koji se u XVII stoljeću zvao bosanskim, koji je od sredine XIX do sredine XX stoljeća paralelno nosio različita etnička imena, koji se 1954-1989 službeno zvao srpsko-hrvatskim, te koji se u sudskoj uporabi u Haagu zove bosansko-hrvatsko-srpskim), ili je standardizacija verificirala činjenicu da su iz jedne (ili jedne i pô) baze, u zadanim društvenim uvjetima, na različitim historijskim podlogama, nastala četiri slična nacionalna standardna jezika.

Spomenuli smo da ne postoji jedinstvena definicija jezika, a i definicije dijalekata znaju biti kuriozne, pa i groteskne, i u mjerodavnim izvorima. Ilustracije radi, spomenimo samo da autoritativna *Encyclopaedia Britannica* u početku ovog stoljeća uopće nije definirala u tom smislu ni pojam jezika (*language*) ni pojam narječja (*dialect*), nego je kao ponder rabila nedefiniran pojam “međusobne razumljivosti” (“Sometimes, when varieties of a language change to the point that they are mutually incomprehensible, the dialects become languages in their own right.”, *Britannica CD*, *Micropædia*, *dialect*, Section 1 of 1). Dodajmo da najnovija izdanja imaju mnogo razvedeniji članak, u kojemu se definiraju i različiti tipovi i različite razine dijalekata, a definira se i standardni jezik. Možda nije samo igra slučaja da je autor toga bitno preciznijeg teksta srpski dijalektolog Pavle Ivić. Ali ni on se ne usuđuje reći po čemu ćemo presuditi kada je dijalekt postao standardni jezik, a kada još nije. On samo konstatira da se to događa (“Dialect.” *Encyclopaedia Britannica from Encyclopaedia Britannica 2006 Ultimate Reference Suite DVD*).

Mnogo je jednostavnije sociologu: Roger Garaudy je svojedobno brutalno presjekao da je “jezik ono što ima kopnenu vojsku i mornaricu” (ako je vjerovati onome što je prenio Pierre Vianson-Ponté u članku *La crise de l'Etat-nation*, koji je objavio *Le Monde*, 9-10/7/1978). Naravno da i od te maksime postoje iznimke (talijanskih država je bilo desetak a govorâ stotinjak, pa je svejedno održan jedan standardni jezik), ali je mnogo više potvrda: nije li i luksemburški ušao u nomenklaturu evropskih jezika, makar Luksemburg nema mornaricu, vojska mu je nevelika, ali državnost mu je zasad pouzdana, svakako stamenija od belgijske?

Ovoga časa i Bosna i Hercegovina, i Crna Gora, i Hrvatska, i Srbija, imaju i vojsku i (barem nekakvu) mornaricu.

3. Poput svake evropske ili paraevropske mononacionalne države koja drži do sebe, i svaka od spomenutih država – i Bosna i Hercegovina, i Crna Gora, i Hrvatska, i Srbija – želi svoj nacionalni jezik, različit od drugih barem po nečemu, jer u svakoj manjoj među njima postoji strah (što podsvjestan, što svjestan) da je insistiranje na sličnosti ili istovjetnosti jezika samo sredstvo podjarmljivanja (taj strah je primjetan i u Sloveniji spram južnih susjeda, u Makedoniji spram Bugara i donekle Srba...). Izrael (koji je barem sredinom prošlog stoljeća bio više paraevropska nego levantinska država) uskrsnuo je *ivrit* iz mrtvih; Irska ostatke irskoga uzgaja kao Rim oleandre, praveći od grma naizgled nemoguće stablo i insistirajući na keltskoj nomenklaturi barem u političkom nazivlju (zato je *taoiseach* a ne *prime minister* itd.).

Međusobno razumijevanje tu ima podjednako podređenu ulogu kao međusobno razumijevanje između luksemburškoga s jedne strane, te flamanskoga, nizozemskoga, odnosno donjo-njemačkoga s druge, između pijemontskih i obližnjih francuskih govora, između ruskoga i ukrajinskoga, slovačkoga i češkoga. Kao što, mutatis mutandis, jezična posebnost Sardinije odnosno Furlanije, ostaje u granicama kulturalnih (ali ne više samo folklornih!) posebnosti, pošto ta stanovništva (uz stanovite iznimke) izražavaju pripadnost talijanskoj političkoj naciji, te svoju jezičnu posebnost ne izražavaju ni kao etničku, a kamoli nacionalnu razliku.

Dakle, međusobno razumijevanje je drugobitan element spram osjećaja nacionalne pripadnosti i s njome spregnute političke volje.

Na području četiriju spomenutih država nikada, od početka formiranja suvremenih nacija, odnosno nacionalne samosvijesti, nije pretežao izraz pripadanja zajedničkoj naciji (Jugoslaveni kao etničko opredjeljenje su ostajali unutar jednoznamenkastog postotka i praktički su se istopili poslije 1992).

Paradoksalno, međusobno razumijevanje, kao i (zatajena i poricana) činjenica da su svi njihovi standardni jezici temeljeni na bosanskome, navodi pobornike posebnosti po svaku cijenu da na razlikama insistiraju katkad i preko granica komičnoga. U Bosni, gdje ne mogu računati na utjecaj neštokavskih govora, inih književnih jezika i njihove tradicije, suočeni sa zajedničkom bosanskom osnovom, pobornici purizma pribjegavaju stranim leksičkim utjecajima (tzv. orijentalizmima), otkrivajući da su arapske, turske i perzijske posuđenice ona žuđena *differentia specifica* koju je teško naći i u suvremenome bosanskome spram bosanskih osnova. Upravo na tome je pokojni Alija Isaković zasnovao svoj (i zasad jedini) *Rječnik bosanskog jezika*, o čijim sam metodološkim manjkavostima pisao prije desetak godina u napuljskoj *AION Slavistici* (ako to koga zanima detaljnije)

4. Očito je da činjenica “da drugdje u svijetu različiti narodi upotrebljavaju varijante, katkad međusobno vrlo različite, jednog zajedničkog jezika istog naziva (kao u slučaju engleskog ili španjolskog jezika)” nije ni jedina ni najrelevantnija. Činjenica je, također, da drugdje u svijetu različiti narodi ili naprosto različite države (da ne ulazimo u raspravu kako definirati pojam ‘narod’) znaju koristiti različite nazive za standardne jezike među kojima je razlika samo leksička, pa i ta u omanjem opsegu. Koliko pamtim, jedna od očitijih razlika između hindija i urdua je u tome što urdu (u Pakistanu) ima u svom pokladu zamjetnu količinu posuđenica iz arapskoga (nezgodno ih je zvati ‘orijentalizmima’, pošto je Arabija zapadno od Pakistana). Da ne biste rekli da vadim samo egzotične primjere, primjerene Balkanu, podsjetit ću da su razlike između nizozemskoga i flamanskoga još manje (preskačem ortoepske razlike, koje i u standardnome talijanskome znaju biti znatne, ovisno o tome odakle je govornik, pa i profesionalni). Štoviše, čuo sam tezu da Flamanci govore ‘najčišći’ nizozemski, što me savršeno podsjeća na tezu da se “najčišći hrvatski govori u Hercegovini”, dakle izvan teritorija hrvatske države. Osobno me užasava pojam ‘čistog’ jezika, koji suponira da su neki ini govori ‘nečisti’

(ili 'pokvareni', spram nekoga 'ispravnog' pragovora, valjda *dum "aurea prima sata est aetas"*). Činjenica je da činjenice, makar pretežne, nisu dovoljne, jer se analogijama ne tvore zakoni, čak ni pravila (po kojoj je analogiji moguća Švicarska? Gudure Balkana nisu bitno permeabilnije od alpskih prijevaja).

Čak i ako ostanemo na području činjenica posuđenih iz vanjskih situacija (nazovimo te činjenice *egzofaktima*, kao obol filološkom duhu), primijetit ćemo da je u Evropi učestao običaj da nacija i glavni jezik u njoj nose isto ime. Kanadski francuski, čileanski španjolski i australski engleski ipak su izvanevropske posljedice kolonijalizacije, relativno recentne. U Evropi se događalo, međutim, da kolonijalni jezik nije zadržavao svoje ime kada bi ga prihvatili kolonizirani etnici: od svih neoromanskih jezika samo su vlaški i cincarski zadržali rimsko ime (kao rumunjski, odnosno arumunjski), samo su u Alpama zadržali latinski naziv (ladinski), a svi ostali kolonizirani balkanski, italski i ibernski etnici zabacili su izvorne nazive, pristavši tek na teritorijalno ime (moldavski, talijanski, katalonski, portugalski, kastilski odnosno španjolski), ili su ga prilagodili državnom imenu stvorenome po inoetničkim vlastodršcima (francuski po Francima), da dalje ne nabrajamo. Pogledajmo ine Slavene: uglavnom su naziv jezika prilagodili teritoriju (makedonski, poljski, ukrajinski...), ili državi nazvanoj po inoetničkim vlastodršcima (ruski, bugarski), a u onim jedinim dvjema situacijama gdje su sačuvali izvorni naziv jezika (slovenski, slovački) – po njemu su oblikovali i nacionalno ime (Slovenci, Slovaci) koje se u njihovu jeziku neznatno razlikuje od slavenskog imena, a po tome su nacionalnom imenu oblikovali i naziv svoje zemlje (u Sloveniji u službenoj uporabi tek od 1945, da se podsjetimo).

Evropske činjenice govore da su južni Slaveni, čiji se standardni jezici temelje na neoštokavskim govorima (ili ipak na bosanskome), insistiranjem na istovetnosti nacionalnog imena i naziva jezika, zapravo ušli (odnosno: vratili se) u maticu evropske prakse, *mainstream*, što ne umanjuje legalnost inih rukavaca, ali ipak manjinskih.

Mahnemo li se, ipak, egzofakata (makar koliko išli uz dlaku ili niz dlaku našim predrasudama), ostaju nam endofakta, a ona kažu da se nazivi jezika nikada nisu objedinili u svakodnevnoj govornoj praksi (dovoljno sam dugo živio i u Beogradu i u Zagrebu da mogu svjedočiti iz prve ruke da su ljudi redovito, izvan situacija koje su ih obavezivale na 'službeni' naziv jezika, govorili o njemu ili kao 'srpskome' ili kao 'hrvatskome'). Znakovita je Kriležina formulacija da je to "jedan jezik, koji jedni zovu srpski a drugi hrvatski". Toliko o jedinstvenosti naziva i njegovoj zbiljskoj ukorijenjenosti.

Nijedan od naziva sadašnjih standarda nije nov. Ne nabraja li Konstantin Filosof, u početku XV stoljeća, "българьскый и сръбьскый и босньскый и словѣнскый и чешкаго эсть и хрватьскый эзыкь" (blăgar'skyj i sr'b'skyj i bosn'skyj i slověnskyj i češkago jest' i hrăvat'skyj jezik)? Isusovci, istinabog, sve te jezike objedinjuju i zajedničkim ilirskim (iliričkim) imenom, ali unutar njega i Kašić i Habelić i Micalia razlikuju i hrvatski, i srpski, i bosanski (o njemu Micalia 1646 piše: "Così anco sono molti, e varii li modi di parlare in lingua Illirica ma ogn'un dice che la lingua Bosnese sia la più bella"). Nazivi, dakle, prethode i standardizaciji, i kodifikaciji, i unifikaciji, opstaju i na stručnoj i na političkoj razini kroz gotovo sve faze unifikacije, unatoč potiskivanju (poglavito bosanskog naziva), sve do Novosadskog dogovora 1954. Nakon tog dogovora i Pravopisa 1960 opstaju na kolokvijalnoj razini, a na službenoj razini bivaju zamijenjeni nazivima varijanata. Koriste se 'zapadna' i 'istočna', a od početka sedamdesetih se republičke varijante javljaju kao 'srpskohrvatski', 'hrvatski ili srpski', te 'srpskohrvatski/hrvatskosrpski'. Tako ih klasificira i primjenjuje sâm Službeni list SFRJ. Pod tim trima nazivima nije nimalo teško prepoznati upravo srpski, hrvatski, odnosno bosanski. Za Izdavački centar 'Komunist', koji je za svakog autora primjenjivao njegovu republičku varijantu, čak i kad su im tekstovi objavljavani u istom svesku, povremeno sam lektorirao baš takva

izdanja jer sam bio među rijetkim lektorima kadrima da podjednako suvereno pratim sva ta tri standarda. Ne vjerujem da nas je tada u Jugoslaviji bilo više od desetak-petnaestak. I to nešto govori: svi ostali bili su suvereni samo u svojoj 'varijanti' odnosno u standardu kojim su školovani i u kojemu su djelovali. I po tome se vidi da je razdvajanje (da ne reknem: rastrojavanje – jer to je ipak iz drugog vica) naziva bilo drugobitno, izvedenica iz razdvojenog (i 'rastrojenog') standarda.

Osnovni je razlog ipak ekstralingvistički (samo eventualno sociolingvistički): u tipu pripadanja nacionalnom entitetu, te u tome shodnom poimanju nacionalnog identiteta. Više puta sam čuo i pročitao, kao samorazumljivu, tezu da "svaki narod ima pravo zvati svoj jezik svojim imenom". Iskreno rečeno, nisam nikada bio kadar prihvatiti taj nacionalni antropomorfizam, a dodatno me plaše njegove ekstremne emanacije (dovoljno su zastrašujući primjeri Španjolske i Italije u XX stoljeću) – ali ne mogu ne konstatirati da to mišljenje prevladava u Evropi i da – osim Švicaraca i (do preklani) Austrijanaca – nijedan narod koji sam sebe definira kao narod ne zove jezik koji rabi po imenu drugog naroda. Čak ni koncilijantni Skandinavci tome nisu posve odoljeli: danski koji se rabi u Norveškoj ne zove se *dansk*, nego *bokmål* (prvo što je Knudsen učinio bilo je da mu promijeni pravopis i tako ga udalji od danskoga – ne zvuči li poznato?).

5. Pretpostavljam da funkcija međunarodne znanstvene zajednice nije da propisuje, nego da konstatira činjenice, da ih analizira i kritički evaluira. Ona – kao cjelina – ne može izražavati ni kritičke prosudbe, jer i one mogu biti samo individualne, pa je u tom pogledu međunarodna znanstvena zajednica apstraktan pojam, premda se između različitih silnica unutar nje jamačno mogu razabrati vektori koji se doimaju kao rezultante (da to kažemo matematički), odnosno trendovi (trgovačkim jezikom).

Autonomija sveučilišta pretpostavlja da svako sveučilište samostalno definira svoje programe i da zato odgovara – i na tržištu i pred znanošću. Kome se znanost ne bude podudarala sa činjenicama, izgubit će tržišnu utrku, stručnjaci koje 'proizvede' neće biti kadri nositi se sa stanjem odnosno s procesima s kojima će se suočiti.

Kada bih, kao predmetni nastavnik, bio u prilici da sveučilišnom senatu ili sličnom gremiju ponudim svoje sugestije, one bi bile dvojake.

Prvo, nastojao bih da nazivi budu dovoljno široki da obuhvaćaju i različite stvarnosti, uključivši i one u previranju i one u nastajanju. Okamine su pogodne za paleontologiju, ne za išta što se makar posredno veže s ontologijom. Unutar toga bih – osobito na poslijediplomskom studiju (za M.Sc ili M.A.) – ostavljao što više prostora za individualne planove studija i time za osobne specijalizacije.

Drugo, ne vidim neke velike potrebe da se mijenjaju programi studiranja jezika ili književnosti – ali bih se pitao koliko su programi studija slavenskih jezika i književnosti uopće primjereni XXI stoljeću? Za koga u Italiji 'proizvodimo' doktore slavenskih književnosti? Za nepostojeće predmete u nepostojećim srednjim školama? Za katedre talijanskih sveučilišta? Mislim da bi bilo bolje kad bi studij jezika bio sastavni dio studija ukupne kulture pojedine sredine, pri čemu bi studij književnosti bio okosnica, ali ne bez studija povijesti, socioantropoloških osobina, pa i osnova ekonomije u toj sredini. Vjerujem da bismo i Italiji bolje pomogli kad bismo, u konkretnom slučaju, obrazovali bosnologe, kroatologe, odnosno serbologe, a ne samo bosniste, kroatiste, serbiste, odnosno serbokroatobosniste – dakle kad bismo proizvodili stručnjake metodološki kadre da se nose ponajprije sa sadašnjošću i budućnošću tih prostora, a ne samo da kopaju po prošlosti, stručnjake potrebne diplomaciji, vanjskoj trgovini, kulturnoj razmjeni, a ne zavodima za zapošljavanje i obiteljskom štednjaku.

Ne patim od pretjerana nominalizma, ne marim suviše za naziv kolegija, ali skrbim za sadržaj: on mora konstatirati sadašnje stanje, proučiti iz čega je i zašto nastalo, te biti otvoren budućim razvicima. Međunarodna znanstvena zajednica prilično složno kaska za zbiljom, a to je donekle dezavuirala kao arbitra, čak i kad bi imala pravo arbitrirati. Opservirati i analizirati bi morala – ali promatranje i raščlamba ovisi o činjenicama, nije baš da na njih utječu. Prosudba nije presuda.

Radmila Gorup (Columbia University)

1. The first question is perhaps the easiest to answer. I would remind the reader that extra-linguistic, and not linguistic factors, determine which language variety will become a language. There are many examples to illustrate this. As the political and economical changes, begun much earlier, culminated in the 1990s so did the attitude of speakers towards the standard Serbo-Croatian.

2. The sociolinguistic situation in the area in which the standard Serbo-Croatian was in use is very fluid right now. In each of the successor states there are at least two factions of linguists, the descriptivists and the prescriptivists, each advocating different standardization processes. One faction is usually dominant, the one linked to the nationalistic tendencies and it leads the language policy efforts.

In my opinion, the Croatian linguists de-accelerated somewhat their language engineering processes which characterized their efforts in the 1990s and earlier. The reason for that may be that their standard has reached some degree of stability.

The Bosnian (Bosniac?) situation is more complicated because the standard language is not an idiom of any single people in the state. Ethnic Serbs and Croats look to their own cultures and languages. To make their standard distinct from either Croatian or Serbian, the Bosnian language planners have to draw from their dialects or to incorporate Turkish and Arabic lexical borrowings. Even the name of the language remains controversial.

The Serbian situation is also complicated because of the co-official status of the *ekavian* and *ijekavian* pronunciations and the use of the two alphabets. In a normal situation, neither of these should be a big problem, but in all these areas linguistic issues seem to be the source of constant irritation.

Montenegro has just split from Serbia and I am not familiar with the latest situation there. If we are going to see yet another successor language of the former Serbo-Croatian there, the question remains whether the language planners are going to follow the standardization reforms proposed by Professor Vojislav Nikčević.

Everything being equal, the successor languages will continue to develop into distinct idioms. How fast that process will go will depend on political and cultural relationships between the successor states. After all they shared the same cultural space for such a long time.

3. Language does not have only a communicative but also a symbolic function. The symbolic function that language performs is very important and newly established states go to some length to develop a standard language of their own. Once the language is accepted as the national idiom, it serves as a strong unifying force for the state. On the other hand, it also

performs the separating function and sets up the native speech community from its neighbor(s). It serves as a marker of difference from the other states. Language loyalty is linked to the unifying and separating functions and with them to the broader attitudes of nationalism and pride.

4. The name of the language has always been a big problem. The Balkan nationalisms are all in the symbols: one's own flag, anthem, uniforms, postal stamps, language. That is what Freud called 'the narcissism of the small nations'.

5. A new situation will emerge in the future that will give us the answer to this question. In the meantime, the academia does need certain guidelines to bring some order in a rather chaotic situation.

Several issues are involved here. The language that was taught in the USA since the beginning of the 20th century, first as Serbian (Servian) and since 1918 as Serbo-Croatian is no longer, at least under that name. Instead we have three (or four) successor languages at different levels of standardization. As far as I know, with a few exceptions of those schools which offered either Croatian (U. of Waterloo, Canada) or Serbian (U. of Illinois at Chicago, USA), the universities continue to teach the language in one class. In their programs they use very different names. Some still call it Serbo-Croatian, others Serbian/Croatian, some BCS (a term that originated at the Hague Tribunal and stands for Bosnian, Croatian, Serbian), others Serbian/Croatian/Bosnian. In order to be politically correct, certain of those schools that use the name BCS change the order of initials every year. A university in Canada lists Serbian, Bosnian and Croatian in its program as separate courses in their program but then teaches them in the same class. This is what I had in mind when I referred to the situation as chaotic.

The name is not the only issue. We have to ask other questions. Given the continuing divergent development in the successor languages how much longer can universities continue to teach these languages in the same class? And related to this is also the question of what is our responsibility? Is there a place in the academia for all the successor languages? How realistic is it to expect that they will be offered by universities in the future? After all we do not teach Swiss German or Austrian German. Also, Bulgarian, Slovene and Macedonian are not taught on the regular basis. What would be the rationale for teaching Bosnian and Montenegrin and not Bulgarian or Slovene, for example?

I commend you for starting this discussion. Perhaps a committee should be established to deal with these and related questions. Presently, everything is being done *ad hoc* and we definitely need some guidance.

Mario Grčević (Zavod za lingvistička istraživanja HAZU, Zagreb)

1. Raspadom komunističke Jugoslavije početkom 90-ih godina definitivno je propala jezična politika koja je nauštrb hrvatskoga, a djelomice i srpskoga pokušala stvoriti jedinstveni srpskohrvatski standardni jezik. Dakle, ona "gotovo dvostoljetna nastojanja oko jezičnog ujedinstvenja" nisu urodila plodom, već su se hrvatski i srpski održali kao odvojene jezične cjeline.

2. Na srednjojužnoslavenskome prostoru postoje hrvatski i srpski kao sasvim oformljeni književni jezici. To će uskoro vjerojatno postati i bošnjački i crnogorski. Hrvatski i srpski knji-

ževni jezik izrazito su slični jer su utemeljeni na vrlo sličnoj (štokavskoj) dijalektalnoj osnovici. Zahvaljujući njihovoj izgradnji, oblikovali su se posebni (hrvatski i srpski) nacionalni jezični sustavi u koje na jednoj i drugoj strani ulaze i nenormirani idiomi (dijalekti i ostali lekti).

Kada bismo slavenske književne jezike tipologizirali prema njihovoj srodnosti i sličnosti, srednjojužnoslavenski (štokavski) književni jezici nalazili bi se na samome vrhu piramide. Stoga ih je u određenim istraživanjima moguće sagledavati kao jednu cjelinu, otprilike onako kao što se i južnoslavenska cjelina sagledava kao zasebni dio slavenske jezične zajednice. Bitno je da se u jednom i drugom slučaju spoznaje s jedne razine proizvoljno ne prenose na druge razine. Bilo kakva isključivost i netolerantnost po tom pitanju bila bi štetna i sprječavala bi razvoj znanstvenih spoznaja i pojedinih jezikoslovnih disciplina.

3. Hrvatsko-srpskih normativnih razilaženja bilo je i prije raspada SFRJ, iako se to u inozemnoj slavistici često prešućuje. Sjetimo se samo tzv. Novosadskoga dogovora iz 1954. godine. On jasno pokazuje kako je jugoslavenska jezična politika pokušala stvoriti zajedničku srpskohrvatsku normu i njezinim nametanjem izjednačiti hrvatski i srpski. U tome nije uspjela. Samorazumljivo je da nakon propasti te politike između hrvatske i srpske norme nastaju nova razilaženja. Na to su utjecale, među ostalim, i velike društveno-političke promjene iz 90-ih godina. O svemu tome opširno sam pisao pa se ne bih ponavljao, već bih uputio na svoje dotične tekstove koji su objavljeni i na svemreži:

<<http://www.ids-mannheim.de/prag/sprachvariation/publik.htm>>

<http://www.ids-mannheim.de/prag/sprachvariation/fgvaria/kroatische_sprachver%E4nderungen.pdf>

<http://www.ids-mannheim.de/prag/sprachvariation/fgvaria/croatian_lexical_changes.pdf>

<http://www.ids-mannheim.de/prag/sprachvariation/fgvaria/PDF_4.pdf>

Ne imajući više ideološku potporu jugoslavenske jezične politike, neki su jezikoslovci 90-ih godina hrvatsko-srpsku jezičnu situaciju počeli sagledavati svestranije i prestali su zastupati isključiva serbokroatistička stajališta. To se ponekad ne uočava pa se kao razlog za odbacivanje isključivih serbokroatističkih gledišta navodi da je jedna od posljedica raspada SFRJ upravo “razbijanje jezičnog jedinstva” “narodâ s neoštokavskim standardima”. Međutim, u hrvatskome i srpskome književnom jeziku, koji su sa svojim odvojenim normama postojali već prije raspada SFRJ, nije se dogodilo ništa što bi opravdavalo govoriti o “razbijanju jezičnog jedinstva”. To se ne može opravdati ni jezičnim promjenama iz 90-ih godina jer njima nije promijenjeno ništa bitno. Dakle, danas ‘jedinstvo’ postoji otprilike u istoj mjeri u kojoj je postojalo i prije. Jedna je od dviju glavnih razlika ta da više ne postoji jugoslavenska jezična politika koja pod dominacijom srpskoga pokušava ukinuti hrvatski i stvoriti jedinstveni srpskohrvatski standardni jezik. Druga je glavna razlika to što danas, nakon propasti srpskohrvatske jezične politike, Bošnjaci (bosanski Muslimani) i Crnogorci slijede hrvatski i srpski primjer i rade na uobličavanju vlastitih književnih jezika.

4. Naziv vlastitoga, zasebnoga jezika vrlo je bitan za svaku jezičnu i nacionalnu zajednicu. On ne nastaje preko noći. U srednjojužnoslavenskome slučaju nije bilo povijesnih (kolonizacijskih) procesa iz kojih su nastale engleska i španjolska nazivna tradicija pa jedne s drugima nisu usporedive na taj način. Neprikladne analogije ne pridonose razumijevanju srednjojužnoslavenske jezične situacije.

5. Međunarodna znanstvena zajednica u znanstvenoj je literaturi vrlo brzo uočila nestanak srpskohrvatske jezične politike i ondje je prestala zastupati njezina stajališta. Međutim, to se ne

odražava u zadovoljavajućoj mjeri u ustroju predmeta na nekim stranim sveučilištima. Npr., na lektoratima se još uvijek, i to često, predaje jedan od srednjojužnoslavenskih književnih jezika pod nejasnim nazivima poput 'srpskohrvatski' ili 'bosanski, hrvatski, srpski'. Postavlja se pitanje zašto se na taj način skriva ime književnoga jezika koji se predaje. Svima je jasno da u nastavi nije moguće istovremeno podučavati sve štokavske književne jezike. Ponegdje se to ignorira zato što pojedinci misle da će se na ovdašnjim prostorima opet nametnuti neki novi jugoslavenski i srpskohrvatski jezičnopolitički koncepti. Međutim, za nas Hrvate takvi koncepti više ne dolaze u obzir pa je dotično iščekivanje uzaludno. Hrvatskim lektorima na stranim sveučilištima treba što prije omogućiti da hrvatski predaju pod njegovim imenom. Isto tako treba omogućiti ustroj kroatistike ili studija slavistike s težištem na kroatistici ondje gdje za to postoje uvjeti.

Per Jacobsen (København, Danmark)

1. Pre svega bi trebalo bliže odrediti gde i na koji način su se pojavila nastojanja za osamostaljivanje pojedinih jezičkih standarda na području srpskohrvatskog jezika. U prvom redu je jasno da se radi o pokušajima osamostaljivanja književnog jezika u Hrvatskoj, u dejtonskoj Bosni (mada je jezička situacija u Bosni i Hercegovini upravo zbog dejtonske podele republike na dva entiteta složena i nerešena) i najaktuelnije u sada samostalnoj Crnoj Gori. Kod Srba tendencije u pravcu jezičke emancipacije ni kod merodavnih lingvista ni kod političke elite nisu bile naročito jake. Dok je u Hrvatskoj i u Bosni početkom devedesetih godina prošloga veka objavljeno nekoliko novih rečnika koji su insistirali na razlikama između hrvatskog ili bosanskog i srpskog odnosno srpskohrvatskog jezika², Srpska Akademija Nauka i Umetnosti i dalje izdaje svoj veliki rečnik čiji najnoviji, XVI tom, objavljen u Beogradu 2001. godine, još uvek nosi naziv *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. Posle raspada Jugoslavije i stvaranja novih država važan deo tzv. *nation building*-a bilo je stvaranje samostalnog, nacionalnog jezika. Ovu iluziju je propagirala najviša politička vlast.

I tako je normiranje hrvatskog i bosanskog književnog jezika počelo uporedo sa osamostaljivanjem novih država. U Zagrebu je objavljena *Gramatika hrvatskog književnog jezika* (1994), čiji je sadržaj, sem predgovora, identičan sa prvih pet izdanja *Pregleda gramatike hrvatskosrpskog jezika*, a čiji je predmet bio zajednički hrvatskosrpski standard³. Slična je situacija i sa gramatikama bosanskog jezika⁴, a i u Crnoj Gori su se početkom '90-ih javili zagovornici posebnog crnogorskog jezika⁵. I pored jasnih i izričitih namera svih ovih publikacija, neminovan zaključak jeste da je gramatički sistem nepromenjen i da nema strukturalnih razlika između srpskog,

² I. B. Šamija, D. Lukačić, *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga nazivlja*, Zagreb 1991; V. Brodnjak, *Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika*, prir. I. Klarić, Zagreb 1992; A. Isaković, *Rječnik bosanskoga jezika (karakteristična leksika)*, Sarajevo 1993; V. Brodnjak, *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, Zagreb 1998.

³ S. Težak, S. Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb 1992.

⁴ *Gramatika bosanskog jezika za srednje škole*, Wuppertal 1994; Dž. Jahić, S. Halilović, I. Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica 2000; I. Čedić, *Osnovi gramatike bosanskog jezika: priručnik za osnovne i srednje škole*, Sarajevo 2004.

⁵ V. Nikčević, *Piši kako zboriš. Glavna pravila crnogorskog standardnog jezika*, Podgorica 1993; Isti, *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje, 1997; Isti, *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica 2001.

hrvatskog, bosanskog i crnogorskog jezika. Sastav fonema, prosodijski sistem, gramatičke kategorije, vrste reči su isti. Jedino jezička upotreba na raznim područjima pokazuje izvesne razlike koje međutim ne ometaju zajedničku gradnju jezika⁶. Ovdje valja spomenuti, na primer, upotrebu infinitiva i prezenta sa svezicom *da*, kao i neke manje druge sintaktičke razlike, ili pak razlike u izgovoru *jata* koje se uostalom ne poklapaju sa nacionalnim granicama i zato ih ne treba uzimati kao kriterijum specifičnosti datog nacionalnog jezika, a koje bi se i pored toga, bez obzira na istorijski razvitak, mogle uporediti sa razlikom u izgovoru reči *fast* 'brz' na engleskom jezičkom području. Jedino je ostao rečnik kao otvorena kategorija. I rečnik je, kao i ranije, opet postao ratno polje u borbi za samostalni jezik. "U Drugom svjetskom ratu proglašena je pod zaštitom Mussolinija i Hitlera Nezavisna Država Hrvatska. U toj kvislinškoj tvorevini forsiran je jezik pun arhaizama i nakaradnih riječi, koji je tobože bio čisti hrvatski jezik iz kojeg su protjerivane 'srpske' riječi"⁷. Za vreme Tuđmanovog režima u Hrvatskoj i Izetbegovićevog u Bosni i Hercegovini u 1990-im godinama, istorija se u suštini ponovila. Svedoci smo toga kako su političke vlasti u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini forsirale stvaranje ili oživljenje čistih hrvatskih odnosno bošnjačkih reči, zajedno sa tvrdnjama da se ljudi različitih nacija "teško" razumeju. Prvi nagoveštaj o spomenutim centrifugalnim silama posle Drugog svetskog rata dobili smo već u toku "Hrvatskog proljeća" kad je 1971. Matica hrvatska poništila dogovor sa Maticom srpskom o izradi velikog zajedničkog rečnika. Simptomatično je to da se neslaganje ispoljilo ne na području lingvističkog sistema, nego u jedinoj mogućoj otvorenoj kategoriji, u *rečniku*.

Nastojanja oko zajedničkog ujedinjenja su naravno bila prisutna poslednja dva stoleća, a posle drugog svetskog rata su štaviše bila dominantna i predstavljala jedini dozvoljeni pristup jezičkim pitanjima. Poznata nam je istorija nastojanja jezičkog približavanja. Hrvatska intelektualna elita je u '30-im godinama 19. veka iz nacionalnih i političkih pobuda izabrala štokavsko narečje kao standardni jezik u Hrvatskoj. Stojali su iza tog izbora ozbiljni razlozi, ali mnogim Hrvatima štokavsko narečje je bilo strano i nije bilo konsenzusa o tome u Hrvatskoj. Posle sloma ilirskih iluzija 1848. godine, bilo je pokušaja da se ponovo razmotri temelj hrvatskog književnog jezika. Lingvisti su se uključivali u debatu i navodili niz naučnih, ponekad i isfantaziranih (!) argumenata i razmišljanja u nastojanjima da reformišu hrvatski standardni jezik koji bi predstavljao sintezu hrvatskih dijalekata. Konflikt je u prvom redu bio o tome kakvu ulogu bi trebalo kajkavski da igra u formiranju hrvatskog književnog jezika. Jasno je bilo da je čakavski sve više gubio teren i politički i geografski. Mnogi Hrvati smatrali su da je kajkavski čist, izvorni hrvatski jezik, a bilo je i ne malo onih koji su i kasnije mislili da su Iliri, kad su izabrali štokavsko narečje, izvršili sramnu, nacionalnu izdaju. Možda najsnažnije i najdirektnije, kad je sto godina kasnije Miroslav Krleža u *Baladama Petrice Kerempuha* rekao kako

Iliri kak pilki, faklonosi,
zaškrabani dijaki, larfonosi,
pokopali su paradno starinsku reč Kaj.

Prvi konkretni korak oko nastojanja u vezi sa jezičkim ujedinjenjem je napravljen kada se 1850. godine u Beču sastalo nekoliko hrvatskih književnika i intelektualaca, Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević, Dimitrije Demeter, sa srpskim jezičkim reformatorima, Vukom Stefanovićem Karadžićem i Đurom Daničićem. Taj tzv. Bečki dogovor doduše nikoga nije obavezao, ali je svejedno bio temelj za buduće pokušaje ujedinjenja. Od prvih pokušaja ujedinjenja do danas

⁶ O izrazima *jezička upotreba i gradnja jezika* v. L. Hjelmslev, *Language*, Madison 1970.

⁷ S. Šuvar, *'Čišćenje' jezika u Hrvatskoj* u: *Hrvatski karusel*, Zagreb 2004, 187.

standardni jezik je čas jače čas slabije bio kamen spoticanja. Centrifugalne sile u Hrvatskoj su bile prisutne kroz celi period.

3. U toku celog perioda posle drugog svetskog rata jezik je bio jedan od najvažnijih instrumenata socijalističkog režima za sprovođenje politike čija je glavna parola bila "Bratstvo i Jedinstvo". Jezik je, u stvari, bio neka vrsta barometra po kojem se moglo registrovati stanje međunacionalnih odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji. Zato je politička vlast pažljivo pratila jezički razvitak i reagovala na devijacije, zaustavljajući svaki pokušaj da se razdeli zajednički jezik. Deklaracija o hrvatskom jeziku 1980. godine je izazvala jaku, i donekle razumljivu (u smislu doslednu) reakciju političkog sistema.

Na danskim univerzitetima gde se predaje 'новоštokavski standard' zadržali smo naziv 'srpskohrvatski' jezik, kao i uostalom na većini univerziteta van bivše Jugoslavije. Bili smo izloženi pritisku, ponekad dosta primitivnom, kad su nas posećivali hrvatski ambasadori sa predlogom da uvedemo hrvatske studije i da podelimo naše biblioteke na hrvatske i srpske knjige. Kada je tadašnji predsednik Hrvatskog Sabora, sadašnji predsednik Republike Hrvatske, Stipe Mesić posetio Dansku u jesen 1992. godine, žalio se zvanično što je Danski Radio emitovao vesti na srpskohrvatskom jeziku a ne na hrvatskom. I hrvatska ministarka kulture i prosvjete, Vesna Girardi-Jukić je u jednom cirkularnom pismu stranim ustanovama 1993. godine upozorila one "whom it may concern" da "Ne postoji (i u stvari nikad nije postojao) srpskohrvatski jezik ili srpskohrvatska književnost, postoje hrvatski jezik i hrvatska književnost sa sopstvenim identitetom, koji mora da se prizna u školama, u bibliotekama i svoj zvaničnoj upotrebi." Istaknuti hrvatski slavista, Dalibor Brozović, koji je, uzgred budi rečeno, bio jedan od Tuđmanovih potpredsednika, je u intervjuu pod naslovom *Teško se sporiti sa diletantima*⁸, rekao: "Svi su, i stručnjaci i nestručnjaci učili da postoji srpskohrvatski jezik, a neki su naučili i to da se on može zvati i hrvatskosrpski." Brozović je ovom prilikom imao u vidu pre svega strane slaviste koji nisu prihvatili tezu o samostalnom hrvatskom jeziku⁹. Na "Zagrebačkim književnim razgovorima" 1996. godine, organizatori "Razgovora" tražili su od pozvanih inostranih učesnika da se potpisom obavežu da će se u svojim zemljama založiti za osamostalivanje hrvatskog književnog jezika. Radi se o pokušaju koji po Brozoviću nije uspeo.

4./5. Kako primeri u četvrtom pitanju već nagoveštavaju, nema racionalnih objašnjenja za spomenuto pridavanje značaja nazivu jezika. Mišljenje da "svaka zemlja ima pravo na svoj jezik" predstavlja isuviše uprošćeno shvatanje odnosa između naroda i jezika. Naroda koji nemaju 'svoj' jezik ima toliko da ih ne treba ni nabrajati, i nema prema tome nikakvih razloga zbog kojih bi Hrvati ili Bosanci, na primer, odjednom imali "pravo na svoj jezik". U devedesetim godinama prošlog veka kada su novopriznate države nastojale da afirmišu svoju nacionalnu i državnu samostalnost naziv jezika je, međutim, postao važno sredstvo i na domaćem i na međunarodnom političkom planu. Govorilo se (i još uvek se govori) o međunarodno priznatim novonastalim nacionalnim jezicima, mada se postavlja pitanje ko je zvanično priznao hrvatski ili bosanski jezik i na kakav način je došlo do tog priznavanja. Očigledno se priznavanje ograničilo na izvestan broj univerziteta u svetu koji su uveli bosanski-hrvatski-srpski jezik ili čak podelili dotadašnje srpskohrvatske studije u hrvatske, odnosno srpske studije. Ovom kombinacijom, međutim, očito nisu obuhvaćene bosanske studije. Smatram da bi bilo zanim-

⁸ "Vjesnik", 29-30/05/1996.

⁹ Štaviše, Brozović, na istom mestu, smatra da strani "sveučilišni stručnjak" ima "veći otpor i mrzovolju" prema prihvatanju hrvatskog jezika jer on "možda teško održava svoje radno mjesto [...]" (*sic!*)

ljivo čuti objašnjenje zašto su neki univerziteti i njihovi stručnjaci podelili studije i promenili naziv jezika. Takvo objašnjenje još uvek nismo videli, a mislim da su ti stručnjaci dužni da nam kažu zašto to nisu mnogo ranije učinili. Niko ih nije u '70-im ili '80-im godinama terao da zadrže naziv srpskohrvatski. Zašto smatraju sada da je neophodno govoriti o tri jezika? I izgleda da ćemo ponovo imati ista ubeđivanja o crnogorskom jeziku, i istu diskusiju o crnogorskim studijama. Ili se, pak, konačno uvidelo kamo to sve vodi?

Konfuziju oko naziva jezika su stvorile političke elite pojedinih zemalja koje su nastojale 'odozgo' da utiču na promenu jezika. Primer sa hrvatskom ministarkom kulture sasvim jasno govori o tome kako je jedan politički režim nastojao da nametne svoje poglede stranim naučnim ustanovama. Ključni pojam u svemu tome je *nation building*. Granica između terminologije tzv. međunarodne naučne zajednice i svakodnevne upotrebe naziva za jezik je pomućena. I ranije je bilo uobičajeno da se kaže za nekog da govori 'srpski' / 'hrvatski' / 'bosanski' / 'crnogorski', što nije isključivalo (i još uvek ne isključuje) da ta osoba govori srpsko-hrvatskim (standardnim) jezikom. Radi se dakle o dva nivoa koje neki nacionalno orijentisani stručnjaci namerno zanemaruju. Svakodnevna upotreba naziva srpski jezik i hrvatski jezik odjednom je uzdignuta na naučni i zvanično-politički nivo, a naziv srpskohrvatski (sa svim varijantama) je efikasno (tj. 'von oben') tabuiziran.

Nicole Janigro (Milano)

1. Lo spiegherei indicando quanto per gli slavi del sud l'identità nazionale (come per altre cosiddette 'piccole nazioni') sia stata storicamente legata alla propria lingua, vissuta come elemento capace di dare omogeneità e coesione a identità vissute come precarie e/o labili messe sempre alla prova da fattori 'esterni'.

Nell'incertezza dei confini territoriali, in presenza di statalità continuamente messe a rischio dall'intervento di potenze straniere, e in presenza di popolazioni che la storia ha ripetutamente mischiato, l'identità collettiva e individuale è stata spesso cercata e trovata nella 'purezza' della propria lingua (in parte esula dal discorso, ma l'esempio più evidente a proposito è proprio il caso sloveno). E il timore sempre presente che la propria nazione possa 'sparire', come risulta evidente in diversi inni, si esprime, anche, nella lotta per 'salvare' la propria lingua.

Nel caso jugoslavo, insomma, la questione linguistica rappresenta ciò che, invece, per altri popoli si esprime attraverso l'appartenenza religiosa, statale, territoriale. Anche se la maggioranza degli studiosi concorda con questa interpretazione (cfr. a proposito Banac, Garde, Ramet, ecc.), dopo le guerre inter-jugoslave degli anni novanta del Novecento alcuni hanno messo l'accento sulla questione dell'appartenenza religiosa. Che, a me personalmente, appare soprattutto un *post festum* dovuto al conflitto bellico, la ricerca a posteriori di una spiegazione di quanto è avvenuto, – soprattutto per i musulmani bosniaci.

Dunque, non risulta così strano che, se bisogna 'pulire' un territorio o una popolazione dagli elementi 'altri', la prima a dover essere 'liberata' dai termini del nemico, dalle parole straniere, è la lingua madre. Questo processo di 'ripulitura' è stato particolarmente accentuato nel caso del croato, perché nel caso del serbo l'alfabeto cirillico funge di per sé in modo abbastanza immediato da barriera, mentre nel caso del bosniaco prima si è diviso ciò che era unito (i due alfabeti), e poi sono stati aggiunti turcismi, ecc. E forse non è davvero un caso che il conflitto sia stato preparato da un decennio di 'guerra delle parole' per conquistare l'omo-

genità nazionale nel linguaggio ufficiale e pubblico, nelle redazioni dei giornali, nelle stazioni televisive, nelle biblioteche e nelle scuole – per poter poi passare alla guerra vera.

Importante altresì precisare che le aree linguistiche (diversamente da quanto comunemente almeno in Italia si tende a credere) non coincidono con i confini dei neo-stati e può essere quindi utile spiegare la questione delle aree regionali e degli accordi linguistici storicamente intercorsi.

2. In primo luogo, confusa, in secondo luogo spesso ridicola. Il bisogno di sottolineare le differenze, di ‘inventare tradizioni’ ha naturalmente politicizzato le scelte linguistiche, il risultato è, sotto il profilo filologico, tutt’altro che ‘pulito’, sono stati creati spesso strani ibridi. Alla tradizionale divisione fra lingua scritta e lingua parlata – che certo oggi si presenta in forme molto differenti rispetto al passato – si sono aggiunte nuove divisioni. Regionali, culturali, ma soprattutto generazionali. Chi diventa scrittore oggi (e domani) scriverà naturalmente in modo diverso da chi è nato e cresciuto in una situazione di unità linguistica. (E anche le contaminazioni esterne sono differenti, anche se paradossalmente unificanti, perché hanno come punto di influenza sempre l’inglese e il mondo letterario anglo-sassone, in particolare americano).

3. Mi pare che la risposta sia già contenuta nella risposta alla domanda 1.

4. Vedo due fattori: uno, diciamo così, più locale (vedi appunto domanda e risposta 1), uno più globale – laddove la globalizzazione produce livellamento ma anche nuovi bisogni di ‘differenziazione’. La ‘differenziazione’ utilizza ciò che può, e ciò che è storicamente dato, qui, appunto anche la questione linguistica.

5. Interferendo il meno possibile. Inutile costringere dall’alto ad una democratizzazione ‘politically correct’ che viene poi smentita appena gli internazionali giran l’angolo.

Il Tribunale dell’Aia mi pare un esempio di questa perversione, quella di istituire due regimi e due scale di valori: una che va bene per entrare in società, in Europa, un’altra che invece conosciamo solo noi e usiamo a casa. Il che ripropone il modo storicamente tradizionale di porsi dei Balcani: senso di inferiorità/senso di superiorità nei confronti dell’estero. Dunque, parliamo tutti benissimo l’inglese, basti che poi ci lascino fare quello che vogliamo con la ‘nostra’ lingua. Forse la novità potrebbe essere non dover scegliere fra ‘inglesizzazione’ e salvaguardia dell’identità linguistica locale, ma riproporre la questione delle più lingue – locali e straniere.

Ivan Klajn (Belgrado, Serbia)

1. Inviterei questi lettori, anche se non specialisti, a riflettere sul verbo *balcanizzare*, noto in molte lingue col senso di “ridurre uno Stato in condizioni di disordine o di frammentazione”, come lo definisce lo Zingarelli. Forse nei Balcani non poteva succedere altrimenti. Il serbo-croato ha avuto la sfortuna di trovarsi al crocevia, sul territorio di due imperi, tre religioni e due alfabeti. La Serbia come il ‘Piemonte jugoslavo’ e i serbi come la popolazione più diffusa avevano interesse di insistere sull’unità linguistica e culturale. Anche i linguisti croati dell’Ottocento e del primo Novecento, come ben sappiamo, erano convinti fautori dello štokavo unito. La seconda guerra mondiale ha risvegliato gli opposti nazionalismi, che il regime

di Tito poi tenterà invano di reprimere, con procedimenti maldestri e autoritari. Caduto il comunismo, l'intolleranza nazionale e religiosa è risorta con più forza di prima. Vi si è aggiunto il fanatismo islamico, sostenuto (come bene osserva Oriana Fallaci) dall'Europa e dagli USA, contro i loro propri interessi. In una regione come i Balcani, sia la lingua che la religione tendono da sempre ad assumere un valore di simbolo, di bandiera nazionale. Perciò la quasi totale comprensibilità reciproca veniva data per scontata (vedi il motto, solo parzialmente scherzoso, "Govori srpski da te ceo svet razume"), mentre si esageravano le differenze. In un'Europa unita, sarebbe difficile trovare giustificazioni politiche o economiche per la disgregazione della Jugoslavia che pure ha funzionato per settant'anni. Invece un politico che dice "Non possiamo convivere con quelli che il *vlak* lo chiamano *vož*" (o viceversa), o "con quelli che si fanno il segno della croce in modo contrario", troverà sempre un'eco nel cuore retrivo e tradizionalista degli elettori.

2. Fare confronti è difficile, perché i contatti reciproci tra i nuovi Stati sono ancora rari e pochi. Comunque ho l'impressione che in Croazia ci sia più uniformità di opinione e più cura per la lingua nazionale che non in Serbia. La Serbia resta ancora una 'Jugoslavia in piccolo', con molte minoranze alloglotte, tradizionalmente aperta verso altre lingue ma allo stesso tempo piuttosto indifferente verso la propria. La grammatica della lingua materna si studia solo nelle scuole elementari, mentre nelle medie è inghiottita dentro la materia chiamata "lingua e letteratura serba", in pratica ridotta solo a quest'ultima. Il linguaggio dei mass media è caotico e trascurato. I linguisti serbi, negli ultimi anni, hanno lavorato non poco nel campo della linguistica normativa, ma il punto debole resta la lessicografia. Nella ex Jugoslavia, Zagabria, grazie soprattutto al *Jugoslavenski leksikografski zavod* e alla 'Školska knjiga', era notevolmente più avanzata in campo lessicografico rispetto a Belgrado. Da allora, questa differenza non ha fatto che accrescersi: in Serbia manca ancor oggi un pratico dizionario monolingue della lingua nazionale, mentre i croati hanno colmato questa lacuna da tempo. A complicare ulteriormente la situazione c'è la *dvoazbučnost*, cioè l'uso parallelo dell'alfabeto cirillico e di quello latino. Tale sdoppiamento, unico in Europa, è irrazionale e scomodo, ma non si vede una via d'uscita. La *latinica* è ben più diffusa nell'uso, ma la *ćirilica* è ancora fortemente radicata, sorretta dalla tradizione, dalla scuola e da alcuni importanti periodici, sicché un suo abbandono non sembra concepibile.

3. È noto che, non da oggi, il serbo e il croato si differenziano per il loro atteggiamento verso i prestiti. Mentre il croato è sempre stato incline al purismo, sviluppando le proprie possibilità formative per poter sostituire i forestierismi, il serbo è una lingua tipicamente balcanica, che, avendo fin dall'inizio non pochi grecismi e latinismi, prestando poi abbondantemente dal turco, ungherese, tedesco, italiano, russo, ceco, anche in età moderna ha trovato più facile prendere termini già fatti dalle lingue occidentali, anziché creare derivati e composti propri, che avrebbero causato molto maggiore resistenza. Infatti, il parlante medio accetta con facilità i forestierismi, ma si ribella a sentire una parola nuova, sia pure di struttura comprensibile, che gli suona artificiale.

Ciò premesso, bisogna dire che nemmeno il croato è capace di sviluppare il lessico esclusivamente con mezzi domestici, come, per esempio, il ceco o l'ungherese. Perciò i tentativi di ravvivare certi arcaismi ottocenteschi e di creare parole nuove sullo stesso modello spesso risultano ridicoli e incomprensibili anche ai croati stessi. Non si vede assolutamente la ragione per cui europeismi radicati e noti da tempo, come *mapa*, *ambasada*, *filologija*, si debbano sostituire con coniazioni strambe e goffe del tipo *zemljovid*, *veleposlanstvo*, *ljuboslovje*. Quanto al cosiddetto bosniaco, esso non ha mai avuto alcun tratto fonetico o grammaticale esclusivo (per cui, anche

nell'ambito del serbocroato che già cominciava a disgregarsi, non veniva definito 'variante' come il serbo e il croato, ma 'espressione', *bosanskohercegovački književni izraz*). A chi voleva per forza creare una lingua bosniaca, quindi, non restava altro che resuscitare i turchismi ed arabismi ormai dimenticati o regionali, allontanandola così sia dall'Europa che dalle altre lingue slave, e insistere sulla 'h' in parole dove un serbo o un croato non l'userebbe mai, come *halka*, *meblem*, *lahak* per *alka*, *melem*, *lak*. Il carattere artificiale e arbitrario di tali procedimenti è evidente.

4. È probabile che la causa principale stia nell'odio reciproco tra i popoli. Se io accuso i miei vicini di genocidio, persecuzioni e crimini vari, ovviamente non sarò disposto a chiamare col loro nome la lingua che parlo. La denominazione, inoltre, è un modo di appoggiare, almeno in apparenza, l'ipotesi dell'esistenza di lingue separate. È più facile parlare di lingua serba, lingua croata eccetera che spiegare come mai in tutte queste 'lingue' tutti i numerali cardinali e ordinali da 1 a 999 sono assolutamente identici, mentre la prima differenza appare al numero 1000 (*hiljada – tisuća*). Quanto al bosniaco, i linguisti serbi non accettano il termine *bosanski*, derivato dal nome dello stato *Bosna* (per cui equivarrebbe a parlare di 'lingua svizzera' in Svizzera, o di 'lingua britannica' nel Regno Unito). Concedono invece a chi lo vuole il diritto di usare il termine *bošnjački*, derivato dall'etnonimo *Bošnjaci*. Questa distinzione, comunque, sarebbe difficile da mantenere in italiano e nelle altre lingue, che generalmente hanno un solo derivato dal tema *bosn-*.

5. Credo prima di tutto che si debba mantenere il termine *serbocroato*, magari per suddividerlo in un secondo tempo dove necessario. In Jugoslavia, *srpskohrvatski* è diventato usuale solo dopo l'accordo di Novi Sad del 1954, ma nella slavistica internazionale ha una lunga tradizione che risale a Jacob Grimm. La creazione dei nuovi standard e nuovi nomi ufficiali non vuol dire che siano nate lingue nuove. Si può fare un confronto con il retoromanzo, chiamato con nomi diversi in Italia e in Svizzera, oppure con i paesi sudamericani, che fino a pochi decenni fa preferivano chiamare la loro lingua *castellano* anziché *español*, per evitare di usare il nome dell'ex padrone coloniale. Nell'insegnamento universitario si dovrebbero usare libri e testi da tutti e tre (o quattro) paesi di lingua serbocroata, ovviamente non nel senso di una parificazione obbligatoria, ma a seconda del loro valore rispettivo. I lettori dovrebbero venire alternativamente da Belgrado, Zagabria, Sarajevo e Podgorica.

Il montenegrino, comunque finiscano le attuali controversie politiche, non potrà mai essere riconosciuto come 'quarto successore' del serbocroato unitario, perché, lasciando da parte il dialetto, non differisce dal serbo ijekavo se non in due dettagli insignificanti: la forma *nijesam* (*nijesi*, ecc.) anziché *nisam* e l'avverbio *sjutra* invece di *sutra*. (Si cerca inoltre di imporre le desinenze antiche *-ijeh*, *-ijem* invece di *-ih*, *-im* nella declinazione degli aggettivi plurali, ma non si riesce a farlo con un minimo di coerenza.) Tutte le argomentazioni a favore di una 'lingua montenegrina' sono esclusivamente politiche e prive di fondamento scientifico.

Snježana Kordić (Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main)

1. Da bi se moglo odgovoriti na prvo pitanje potrebno je neke pojedinosti pojasniti, pogotovo što su i u uvodnom tekstu upitnika neispravno formulirane.

Prvo, neispravno je formulirano da je do 90-ih godina to bio “jedinствени jezik s regionalnim varijantama” jer ako ima varijante to znači da nije jedinstven - jedno drugo isključuje. Istovremeno se kaže i da je od onda nastupilo “razbijanje jezičnog jedinstva”. Činjenica je, međutim, da to nikada nije bio jedinstveni jezik, nego jezik s nekoliko centara i varijanata, a takvi jezici se u lingvistici nazivaju policentrični standardni jezici. Skoro svi veći evropski jezici su policentrični jezici, i mnogi neevropski jezici su također takvog tipa, npr. engleski, njemački, francuski, španjolski, portugalski, malajski, arapski itd. (Blum 2002: 124). U lingvističkim leksikonima definira se *policentrični standardni jezik* kao “jezik s nekoliko nacionalnih standardnih varijanata, koje se doduše u pojedinim točkama međusobno razlikuju, ali ne toliko jako da bi mogle konstituirati zasebne jezike, npr. engleski (britanski, američki, australski itd. standardni engleski), njemački (njemački, austrijski, švicarski standardni njemački), portugalski (portugalski, brazilski standardni portugalski)” (Glück 2000: 472). Ili: “Policentrični jezik. Jezik s više nacionalnih ‘centara’, koji izgrađuju različite standardne varijante: te (prvenstveno) leksičke i fonetsko-fonološke razlike su doduše jasno izražene, ali ne opravdavaju da se govori o različitim jezicima. Primjeri su nacionalno različiti oblici engleskog ili njemačkog (njemački naspram austrijski naspram švicarski standardni njemački jezik)” (Bußmann 2002: 521-522). Međusobna razumljivost među govornicima različitih varijanata pokazuje da se radi o istom jeziku (Mattusch 1999: 74). Jednako to pokazuje i skoro potpuna podudarnost jezičnog sistema (Ammon 1995: 1-11). Isto pokazuje i treći kriterij za utvrđivanje da li se radi o jednom policentričnom jeziku: sve varijante počivaju na istoj dijalektalnoj osnovi (Cooper 1989: 139). U slučaju srpskohrvatskog počivaju sve varijante na novoštokavskoj osnovi.

Varijante policentričnih jezika najčešće se nalaze u različitim državama: do 90-ih godina srpskohrvatski je bio jedini policentrični jezik čije varijante su bile unutar iste države (Ammon 1995: 46). Nakon raspada SFRJ postao je i po tom svojstvu tipičan policentrični jezik. To sve skupa znači da se na planu (ne)jedinstvenosti jezika ništa nije promijenilo od 19. stoljeća do danas: srpskohrvatski je bio i ostao nejedinstven tj. policentričan standardni jezik, kojeg čine njegove nacionalne varijante.

Razlike između njegovih varijanata do danas nisu veće od razlika između varijanti drugih policentričnih jezika (Blum 2002, 134). Čak su manje (Thomas 2003: 314). Poznato je da su manje od razlika između američke i kanadske varijante engleskog jezika (McLennan 1996: 107), da su manje od razlika između njemačke i austrijske varijante njemačkog jezika (Pohl 1996: 219), da su “na svim sistemskim razinama manje od razlika između ‘holandske’ (sjevernonizozemske) i ‘flamanske’ (južnonizozemske) varijante nizozemskog jezika. [...] čak su i strukturne razlike između jezika bijelaca i jezika crnaca u velikim gradovima na sjeveru Amerike – a oba jezična oblika su samo podvarijante varijante *američkog engleskog* – veće od onih između hrvatskog, bosanskog/bošnjačkog i srpskog” (Gröschel 2003: 180-181). Uslijed takve neznatnosti razlika, međusobna razumljivost između varijanata srpskohrvatskog jezika čak “prevazilazi onu između standardnih varijanata engleskog, francuskog, njemačkog ili španjolskog” (Thomas 2003: 325).

Zbog toga je krivo stavljati na istu razinu razumljivosti između Hrvata i Srba s onom kakva je između Čeha i Slovaka ili Rusa i Ukrajinaca (*ibidem*: 314). Ta razlika u međusobnoj razumljivosti ne čudi jer, nasuprot varijantama srpskohrvatskog jezika koje imaju istu dijalektalnu štokavsku osnovu, češki naspram slovačkog ili ruski naspram ukrajinskog ili bugarski naspram makedonskog ima različitu dijalektalnu osnovu (Cooper 1989: 139).

U prvom pitanju upitnika neispravno se kaže da su stalno bila “nastojanja oko jezičnog ujedinjenja”. Ta formulacija znači da se nastojalo ukinuti policentričnost jezika i preći na monocentričnost. Međutim, na tome se nije radilo: čitavo 20. stoljeće varijante su nesmetano

supostojale jedna pored druge, dva glavna centra kodifikacije Zagreb i Beograd su kodificirali svoje varijante, njihova kodifikacijska djela su izlazila pisana na nacionalnim varijantama, usmeni i pisani mediji (novine, radio, televizija) kao i udžbenici bili su na različitim varijantama. Novosadskim dogovorom je 1954. čak i formalno potvrđena ravnopravnost hrvatske i srpske varijante (Greenberg 1996: 398, 415), ijekavice i ekavice, latinice i ćirilice, dvaju glavnih standardoloških središta (Zagreba i Beograda), poštivanje originalnih tekstova pisaca, zatim da izradu pravopisa, rječnika i dr. ravnopravno oblikuju sveučilište u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu, akademija u Zagrebu i u Beogradu, Matica hrvatska i Matica srpska te da se njihovi zajednički nacrti podnose na diskusiju društvima književnika, novinara, prosvjetnih i drugih javnih radnika. I kodifikacijska djela, pravopis i rječnik, koja su nastala kao rezultat Novosadskog dogovora potvrđuju da se i u praksi to sprovodilo: izišla su istovremeno u dvije ravnopravne verzije od kojih je jedna objavljena na jednoj varijanti i latinici u Zagrebu, a druga na drugoj varijanti i ćirilici u Novom Sadu. U njihovoj izradi su ravnopravno sudjelovali predstavnici različitih varijanti.

Objašnjenje zašto je od 90-ih godina došlo do toga da nacije koje govore varijante srpskohrvatskog jezika tvrde da govore različitim jezikom vrlo je jednostavno: krenulo se u pravljenje samostalnih država s netočnim stavom da nijedna nacija u svijetu ne može postojati niti imati samostalnu državu ako nema jezik različit od svih drugih nacija. Budući da neispravno smatraju da je jezik baza koja legitimira postojanje nacije i države, uvjeravaju sebe i druge da govore različitim jezicima kako bi dobili pravo na različite države. Takvo shvaćanje počiva na romantičarskom stavu iz 19. stoljeća. Jedan od razloga zašto se u toj sredini do danas poistovjećuju nacija i jezik je taj što je tamo gotovo pola 20. stoljeća vladao socijalistički sistem, koji se pozivao na misao Karla Marxa, a Marx je jezik smatrao jednim od kriterija za naciju (što kritički navodi Pfaff 1994: 51-52). U znanosti je taj pristup odavno odbačen jer stvarnost pokazuje da niz nacija postoji i ima nezavisne države iako govore istim jezikom kao i neke druge nacije u drugim državama, npr. američka nacija, austrijska nacija, švicarska, kanadska itd. Budući da u novim državama na Balkanu dominira i dalje neznanstveno shvaćanje 'jedan narod – jedan jezik – jedna država', te države i nakon svog formiranja nastavljaju inzistirati na tvrdnji da se radi o različitim jezicima jer se plaše da bi svijest o istosti jezika mogla utjecati u smjeru ponovnog ujedinjavanja država, a ujedinjavanjem bi današnje nacionalne političke elite u određenoj mjeri izgubile vlast koju imaju. Te elite zaboravljaju da istost jezika ne ugrožava postojanje zasebnih nacionalnih država, kako pokazuju primjeri brojnih država u svijetu koje govore nacionalne varijante policentričnog jezika.

2. I lingvistika i sociolingvistika pokazuju da je srpskohrvatski danas kao i prije policentrični standardni jezik. Sva tri u odgovoru na prvo pitanje već navedena kriterija – međusobna razumljivost, sistemskolingvistička podudarnost, zajednička dijalektalna osnova (štokavska) standardnog jezika – pokazuju da se radi o jednom policentričnom jeziku.

Policentrični standardni jezik je sociolingvistički pojam, pa se stoga i sociolingvistički radi o jednom jeziku. Taj pojam pored lingvističkih datosti uzima u obzir i sociološke datosti da se jezik govori u različitim nacijama i u različitim državama.

Pojedini balkanski filolozi žele kao sociolingvistički kriterij predstaviti i politiku. Međutim, sociolingvistika se ne ravna prema politici, što se vidi već i iz definicije sociolingvistike jer ona ne sadrži političku komponentu, usp. definiciju sociolingvistike: "Poddisciplina lingvistike koja se bavi uzajamnim odnosima između društvene strukture i jezične strukture, a zadatak joj je pokazati sistematsku povezanost jezične i socijalne strukture te utvrditi uzročne odnose u jednom ili u drugom smjeru. Sociolingvistika je interdisciplinarni projekt sociologa, lingvиста,

psihologa i antropologa koji konstituira jedan zajednički predmet proučavanja” (Lewandowski 1990: 979-983).

Balkanski filolozi žele i ustave predstaviti kao sociolingvistički kriterij tvrdeći da se umjesto o srpskohrvatskom mora govoriti o nekoliko jezika zato što ustavi novonastalih država proglašavaju hrvatski, srpski i bosanski službenim jezicima s pravno fiksiranim imenima. Međutim, sociolingvistička utemeljenost “za zahtijevanje statusa zasebnog ‘jezika’ ne može se dobiti samom činjenicom proglašavanja službenog jezika i pravnim fiksiranjem politički poželjnog imena (i obrnuto, ne može nestati administrativnim mijenjanjem statusa idioma i njegovim preimenovanjem)” (Gröschel 2003: 177). Jer proglašavanje nekog idioma službenim jezikom i tip njegovog imenovanja nisu ni lingvističkog ni sociolingvističkog karaktera, nego izvanlingvističkog (*ibidem*: 149): “Kod izbora službenih jezika i njihovog imenovanja rukovode se grane prava koje su za to zadužene isključivo prema smjernicama politike odnosno dotičnih vladajućih elita u državi. Stoga nema nikakvog opravdanja kod opisivanja postjugoslavenskih jezičnih odnosa navoditi proglašenost službenim jezikom i administrativno fiksiran oblik imena kao navodno ‘sociolingvistička obilježja’ u korist jezičnopartikularističke argumentacije kod srpskohrvatskog jezika”. Gröschel (2003: 151-159) navodi primjere ustava iz 21 evropske i izvanevropske države kada ustavi imenuju jezik na jedan način, a (socio)lingvistika na drugi zato što ustavne odredbe o jeziku nisu znanstveno utemeljene. Takvi primjeri dokazuju nezavisnost (socio)lingvistike od politike.

Najava upitnika sadrži tvrdnju da “međunarodna zajednica priznaje tri različita standarda”, a ta tvrdnja je problematična jer takvo ‘legaliziranje’ ili ‘međunarodno priznavanje’ “ne postoji u pravima naroda. Objekti internacionalnog priznavanja su samo države” (*ibidem*: 177). U najavi upitnika se i neosnovano poistovjećuje država i jezik kad se kaže “mogući je i četvrti, ukoliko se Crna Gora odvoji od Srbije”.

Sociolingvistika dokazuje da se i danas kod srpskohrvatskog radi o jednom jeziku: “a) Bez obzira na pokušaje kroatiziranja odnosno ‘turkiziranja’ od strane jezičnopartikularističkih lingvista u Hrvatskoj i među bosanskim Muslimanima (čiju trajnu prihvaćenost od strane mase govornika u obje regije tek treba pričekati) idiomi Hrvata, Bošnjaka i Srba (i naravno Crnogoraca) su kao i prije uzajamno razumljivi (i to statistički u daleko većoj mjeri nego što je to slučaj između blisko srodnih jezika). Ta uzajamna razumljivost [...] je sociolingvistički korelat strukturnoj sličnosti utvrđenoj u sistemskoj lingvistici i argument za to da i dalje postoji jedan srpskohrvatski jezik. b) Najjači sociolingvistički dokaz protiv shvaćanja da se kod hrvatskog, bosanskog/bošnjačkog i srpskog radi o tri zasebna ‘jezika’ sastoji se u jednom argumentu koji – začudo – u obimnoj literaturi o jezičnoj šizmi oko srpskohrvatskog dosad nigdje nije bio tematiziran. Radi se o nepostojanju bilingvizma između grupa govornika navedenih triju idioma (odnosno četiriju s crnogorskim). Začudjuća činjenica da taj kut gledanja nije sistematski razmatran može se možda objasniti upravo banalnošću stanja stvari. Na kraju krajeva općepoznata istina je: gdje nema dvojezičnosti, nemamo posla s dva jezika” (*ibidem*: 182-183).

Stoga je neispravno u uvodu upitnika pozivati se na “nasljednike bivšeg zajedničkog jezika” jer tom formulacijom se kaže da danas ne postoji zajednički jezik, nego nekoliko različitih standardnih jezika, premda lingvistika i sociolingvistika dokazuju da se i dalje radi o jednom jeziku koji se kao i drugi policentrični standardni jezici sastoji od svojih nacionalnih standardnih varijanti.

3. Kao što je već u odgovoru na prvo pitanje rečeno, razlog normativnih napora za pravljenjem jezičnih razlika je pogrešno shvaćanje da nacije i države mogu postojati samo ako

imaju različite jezike. Zato nacionalno angažirani balkanski filolozi žele napraviti različite jezike kako bi opravdali i osigurali za budućnost postojanje različitih nacija i različitih država.

Razlike ne pravi narod, nego nacionalistička intelektualna elita. Taj jezični inženjering posebno je izražen u Hrvatskoj. Nosioci toga su lingvisti (Czerwiński 2005: 256), iako je pravljenje razlika nespojivo s lingvističkom znanstvenom etikom (Gröschel 2001: 183). Lingvisti prave umjetne razlike jer imaju niz prednosti od takve svoje djelatnosti. Kao prvo, jezično cenzuriranje (koje se odvija pod imenom 'lektoriranje') je dobro plaćen posao i predstavlja dodatni izvor zarade npr. za profesore kroatistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, u Institutu za hrvatski jezik, na Hrvatskim studijama. Kao drugo, jako ih se cijeni u javnosti jer se predstavljaju kao jedini koji znaju 'ispravnu' verziju jezika. U medijima je njihovo mišljenje traženo, oni pišu kolumne u novinama, nastupaju na televiziji i na radiju. Treće, ministarstvo financira njihove projekte, knjige, putovanja, nova radna mjesta jer su u ministarstvu uvjereni da je različitost jezika od životne važnosti za opstanak države.

U javnim nastupima u Hrvatskoj je pritisak da se upotrebljavaju nove riječi velik jer "je pomoću političkog i medijskog diskursa stvoren takav ambijent u kojem se upotreba 'dobrog' i 'čistog' hrvatskog povezivala s izražavanjem lojalnosti hrvatskoj državi, a 'pogrešna' jezična upotreba žigosala kao izdaja" (Busch/Kelly-Holmes 2004: 9). Usprkos takvom pritisku, istraživanja pokazuju da u narodu postoji "znatan otpor prema promjeni. [...] Kod većine govornika je upotreba tih 'novih' riječi ograničena na situacije kada osjećaju da se one očekuju ili zahtijevaju" (Busch 2004: 210). Te riječi su "jezik koji se koristi za dokazivanje čistog hrvatstva govornika. Ali to je i jezik koji je jako udaljen od onog jezika koji koristi većina Hrvata" (Bellamy 2003: 146). Dio naroda je svjestan da nove riječi nisu povezane s demokracijom i slobodom, nego s nacionalizmom i nametanjem, npr. "mnogi stanovnici Istre poistovjećuju hrvatski standard, pogotovo novohrvatski standard, s centralističkom i nacionalističkom politikom" (Busch 2004: 209). Ne samo narod, nego i pojedini "mediji koji se nisu osjećali vezanima za nacionalistički projekt razlikovali su se i po svojoj jezičnoj praksi" (*ibidem.* 228), npr. "satirički tjednik Feral Tribune redovito je oštro kritizirao jezični purizam" (*ibidem.* 208). Czerwiński (2005: 257) utvrđuje da je nacionalni radikalizam pojedinog medija točno proporcionalan s radikalnom realizacijom jezične politike.

Ne može se tvrditi da je cenzura javnog jezika znatnije utjecala na svakodnevni rječnik običnih ljudi: "Do kojeg stupnja jezična reforma koju sprovodi obrazovni sistem i javna sfera stvarno utječe na jezičnu upotrebu u raznim situacijama i u različitim podgrupama, ostaje otvoreno pitanje" (Busch, Kelly-Holmes 2004: 9). Poznato je "da se govoreni jezik kod većine Hrvata nije izmijenio" (Bellamy 2003: 142). Usprkos jezičnoj cenzuri koja vlada u hrvatskim medijima od početka 90-ih godina, istraživanja jezika hrvatskih medija u razdoblju od 1985. do 1997. pokazuju da se i "u stvarnoj upotrebi jezika u medijima, ako se izuzme administrativna terminologija, promijenilo relativno malo toga" (Busch 2004: 227). Takav "zaključak da su jezične promjene u medijskoj svakodnevici između 1985. i 1996./97. bile relativno male pokazuje kako je diskursna razina, javno i pomoću medija vođena diskusija o razgraničavanju i novom standardnom jeziku, doduše bila efektivna na simboličkoj razini, ali da mijenjanje jezika u medijima, čak i u doba institucionalno podupiranog jezičnog purizma, sporo ide" (*ibidem.* 209).

4. Kod naziva jezika potrebno je razlikovati između naziva u narodu i naziva u znanosti o jeziku: "narod smije nazivati svoj jezik kako god hoće, ali lingvistika ne smije bez preispitivanja preuzeti takvo imenovanje" (Gröschel 2001: 175). Budući da se kod srpskohrvatskog radi o jednome jeziku, imena *hrvatski*, *srpski*, *bosanski jezik* nisu za lingvistiku prihvatljiva jer "sva tri

imena trenutno označavaju jedno te isto, a budući da različita imena sugeriraju različitost, iz toga proizlaze problemi” (Raecke 1996: 22).

Nacionalni filolozi inzistiraju na jednodijelnoj oznaci jezika jer, kao što je već rečeno u odgovoru na prvo i na treće pitanje, neispravno poistovjećuju naciju s jezikom, pa misle da se jezik mora nazivati po naciji i da se mora raditi o različitim jezicima zato što se radi o različitim nacijama. “Na balkanskom prostoru se ‘jezik’ često koristi kao sinonim za ‘narod’, iako znanstvenici dobro znaju da to nije isto” (Richter Malabotta 2004: 81).

Budući da je naziv *srpskohrvatski jezik* i danas najuobičajeniji u lingvistici u svijetu (Herrity 2001: 422; Blum 2002, V), nije opravdana formulacija u najavi upitnika kojom se taj naziv smješta u prošlost: “u prošlosti nazivanim srpsko-hrvatski”. Dvodijelni naziv jezika kaže da je to jedan jezik, a odmah se iz naziva vidi i koje područje taj jezik pokriva jer su imenovani krajnji dijelovi tog područja. Prema dvodijelnom modelu imenovanja prostor između krajnjih dijelova uključen je u isti jezik (u slučaju srpskohrvatskog to su BiH i Crna Gora) pa naziv nije potrebno dodatno produžavati stavljanjem i treće i četvrte komponente u njega. Naziv *indoevropski* stvoren je također prema tom modelu imenovanja jer *indoevropski* obuhvaća npr. i perzijski i armenski jezik, a oni nisu ni indijski ni evropski jezici, nego se govore na prostoru između Indije i Evrope. Redoslijed komponenata u složenici *srpskohrvatski* Hrvatima ne treba smetati jer su njena oba “sastavna dijela logički ravnopravna” (Gröschel 2001: 162).

5. Kao što odgovor na drugo pitanje pokazuje, sociolingvistički status jezika se nije promijenio: radi se o jednom policentričnom standardnom jeziku. Odgovor na drugo pitanje također pokazuje da je (socio)lingvistika nezavisna od politike jer (socio)lingvisti su znanstvenici o jeziku, a političari su laici u tim pitanjima. Zadatak međunarodne znanstvene zajednice nije da potvrđuje i prenosi laička shvaćanja, nego da zastupa znanstveno utemeljene spoznaje, i u publikacijama i u nastavi. Međunarodna znanstvena zajednica podsjeća na “ulogu lingvistike kao nečeg odvojenog od vladajuće političke sile” (Busch, Kelly-Holmes 2004: 54). Lingvistika je “objektivna znanost” (*ibidem*) i stoga nezavisna od politike i njenih odredbi. Lingvistika treba ukazivati na zastranjenosti politike na jezičnom planu nastale zbog nacionalističkih ciljeva: “Zar ne bi lingvistika kao disciplina ili lingvisti kao njeni predstavnici trebali preuzeti određenu odgovornost i reći političarima da njihove političke odluke ili njihova jezična politika mogu imati takve i takve posljedice na području obrazovanja, na području medija, na području kulturne politike itd.?” (*ibidem*: 55). Tako kod naziva hrvatski, srpski, bosanski jezik, koje nacionalistička politika stavlja u ustave, “jedna od uloga koju bi lingvisti mogli imati je da istaknu kontradikcije koje stoje iza tih naziva” (*ibidem*).

Gröschel (2003: 184-185) je svjestan da “u dogledno vrijeme se ne može računati s time da će službeno fiksirani nazivi *hrvatski jezik* i *srpski jezik* nestati iz postjugoslavenskih ustava. To ne treba iritirati stranu slavistiku, među ostalima ni njemačku, kojoj se još uvijek pripisuje neka vrsta vodeće funkcije. Zamijeniti ime *srpskohrvatski jezik* značilo bi kapitulaciju pred političkim pritiscima iz zemalja nasljednica Jugoslavije”. Uzimajući za primjer situaciju s njemačkim jezikom u Austriji i Švicarskoj, nastavlja: “Kad bi – iz bilo kakvih razloga – političke vođe tih zemalja [Austrije i Švicarske] odlučile svoj službeni jezik ubuduće nazivati *austrijski* i *švicarski* [...], to bi lingvistička germanistika primila do znanja samo slegnuvši ramenima, a ne bi zbog toga odbacila svoju koncepciju varijanata standardnog njemačkog jezika”. Austrijski lingvist H.-D. Pohl (1997: 69) potvrđuje da isto vrijedi i za slavistiku: “Srpskohrvatski jezik – tog lingvističkog termina će se čovjek morati držati ako ne namjerava svirati u nacionalističkom orkestru Srba i Hrvata – je ne samo *policentričan* (današnji centri Zagreb, Sarajevo i Beograd) nego i *poliarealan*”. Naziv *srpskohrvatski jezik* ima “dugu tradiciju u slavistici – kreirao ga je Jakob

Grimm, proširio Slovenac Jernej Kopitar u prvoj polovini 19. stoljeća, davno prije nastanka Jugoslavije – on dakle nije dužan nužno nestati činom raspada te države” (Thomas 2003: 319).

Pojedinim inozemnim slavistima može se preuzimanje naziva jezika iz ustava novonastalih država učiniti privlačnim: tako se dobije više različitih naziva koji sugeriraju da se radi o više različitih jezika. To je privlačno zato što se na taj način predstavljaju u svojoj sredini, npr. pred rektoratom, pred nekim drugim neupućenim slavistima itd., kao znalci većeg broja slavenskih jezika od onog kojim doista vladaju. Takvo lažno predstavljanje može biti spojeno s postavljanjem određenih zahtjeva pred rektorat da u skladu s većim brojem jezika dodijeli i odgovarajuću financijsku potporu Katedri koja ih pokriva. Nadalje, odbacivanje naziva srpsko-hrvatski privlačno je i zato što takvim postupkom prestaju biti napadani od strane balkanskih filologa, i postaju rado viđen gost, traženi suradnik u njihovim časopisima i zbornicima, ministarstva novonastalih država financiraju njihovim studentima stipendije za ljetne tečajeve u jezičnim školama na Jadranu itd. Čak im pojedina ministarstva, npr. hrvatska, nude financiranje profesorskog mjesta, što u vrijeme masovnog ukidanja slavističkih profesorskih mjesta na zapadu zvuči primamljivo.

Međutim, ne treba zaboraviti da javnost od lingvista očekuje znanstvenost i objektivnost: “Lingvisti su, tako volimo misliti, znanstvenici – objektivni promatrači jezika koji mogu sebe odvojiti od ideologija prihvaćenih u društvu oko njih. Ali ta razvedravajuća misao je sigurno netočna: sasvim je jasno da lingvisti mogu biti, i često jesu, zahvaćeni ideološkim pozicijama koje mogu jako utjecati na njihovu interpretaciju rezultata istraživanja” (Milroy 2005: 325). Filolozi u novonastalim državama zastupaju nacionalističke ideološke pozicije, a do nekritičkog preuzimanja tih pozicija može doći kod onih filologa u inozemstvu koji “pretpostavljaju da nacionalni filolozi, koji se izjašnjavaju kao izvorni govornici, posjeduju na neki način prirodno uvijek veću kompetenciju kod prosuđivanja ‘vlastite’ jezične problematike. Takvoj procjeni može se suprotstaviti nalaz ruskog sociolingvisti Vachtina (2002: 247), koji konstatira da upravo u sociolingvističkim kontekstima lingvisti koji prosuđuju status svog vlastitog materinskog jezika često pokazuju veću podložnost emocijama prema predmetu svog istraživanja, a posljedica toga je veći stupanj politiziranosti njihovih izjava” (Gröschel 2003: 137). Oni inozemni slavisti koji nekritički preuzimaju gube dragocjeni “pogled izvana” koji nije iskrivljen nacionalizmom” (Steltner 2003: 26).

U slučaju srpskohrvatskog se današnja ispolitiziranost i aktivnosti koje ona uzrokuje definiraju u lingvističkom leksikonu kao: “*Jezični šovinizam* Šovinizam je ekstremni nacionalizam, a jezični šovinizam je sukladno tome ekstremno cijenjenje jezika vlastite grupe uz istovremeno ekstremno preziranje drugih jezika neke regije ili nekog državnog područja. Jezični šovinizam je često dio takozvane etnogeneze odnosno ‘nacionalnog preporoda’ [...] i često se pojavljuje zajedno s politički agresivnim borbama za promjenom statusa kontaktnih jezika i s purističkim nastojanjima. Aktualni primjeri jezičnog šovinizma su nastojanja da se srpskohrvatski jezik podijeli na dva jezika, na hrvatski i na srpski.” (Glück 2000: 652).

Popis citirane literature:

- Ammon 1995: U. Ammon, *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz: das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin - New York 1995.
- Bellamy 2003: A.J. Bellamy, *The formation of Croatian national identity*, Manchester - New York 2003.

- Blum 2002: D. Blum, *Sprache und Politik*, Heidelberg 2002.
- Busch 2004: B. Busch, *Sprachen im Disput*, Klagenfurt 2004.
- Busch, Kelly-Holmes 2004: B. Busch, H. Kelly-Holmes (ur.), *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*, Clevedon 2004.
- Bußmann 2002: H. Bußmann (ur.), *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart 2002.
- Cooper 1989: R.L. Cooper, *Language planning and social change*, Cambridge 1989.
- Czerwiński 2005: M. Czerwiński, *Język - ideologia - naród. Polityka językowa w Chorwacji a język mediów*, Kraków 2005.
- Glück 2000: H. Glück (ur.), *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart 2000.
- Greenberg 1996: R. Greenberg, *The Politics of Dialects Among Serbs, Croats, and Muslims in the Former Yugoslavia*, "East European Politics and Societies", X, 1996, 3, str. 393-415.
- Gröschel 2001: B. Gröschel, *Bosnisch oder Bosniakisch? Zur glottonymischen, sprachpolitischen und sprachenrechtlichen Fragmentierung des Serbokroatischen*, u: U.H. Waßner (ur.), *Lingua et linguae. Festschrift für Clemens-Peter Herbermann zum 60. Geburtstag*, Aachen 2001, str. 159-188.
- Gröschel 2003: B. Gröschel, *Postjugoslawische Amtssprachenregelungen - Soziolinguistische Argumente gegen die Einheitlichkeit des Serbokroatischen?*, "Srpski jezik" VIII, 2003, 1-2, str. 135-196.
- Herrity 2001: P. Herrity, *Serbo-Croat*, u: G. Price (ur.), *Encyclopedia of the languages of Europe*, Oxford 2001, str. 422-430.
- Lewandowski 1990: T. Lewandowski, *Linguistisches Wörterbuch*, Heidelberg - Wiesbaden 1990.
- Mattusch 1999: H.-J. Mattusch, *Vielsprachigkeit: Fluch oder Segen für die Menschheit?*, Frankfurt am Main 1999.
- McLennan 1996: S. McLennan, *Sociolinguistic Analysis of 'Serbo-Croatian'*, "Calgary Working Papers in Linguistics", XVIII, 1996, str. 103-109.
- Milroy 2005: J. Milroy, *Some effects of purist ideologies on historical descriptions of English*, u: N. Langer, W. Davies (ur.), *Linguistic purism in the Germanic languages*, Berlin 2005, str. 324-342.
- Pfaff 1994: W. Pfaff, *Die Furien des Nationalismus*, Frankfurt am Main 1994.
- Pohl 1996: H.-D. Pohl, *Serbokroatisch - Rückblick und Ausblick*, u: I. Ohnheiser (ur.), *Wechselbeziehungen zwischen slavischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart*, Innsbruck 1996, str. 205-219.
- Pohl 1997: H.-D. Pohl, *Gedanken zum Österreichischen Deutsch (als Teil der 'pluriarealen' deutschen Sprache)*, u: R. Muhr, R. Schrodtt (ur.), *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa. Empirische Analysen*, Wien 1997, str. 67-87.
- Raecke 1996: J. Raecke, *Zum Problem einer 'bosnischen Sprache'*, "Bulletin der deutschen Slavistik", II, 1996, str. 19-22.

- Richter Malabotta 2004: M. Richter Malabotta, *Semantics of War in Former Yugoslavia*, u: B. Busch, H. Kelly-Holmes (ur.), *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*, Clevedon 2004, str. 78-87.
- Steltner 2003: U. Steltner, *Mindestanforderungen der Slavistik im Rahmen eines Kurzstudienganges (B.A.)*, "Bulletin der deutschen Slavistik", IX, 2003, str. 25-26.
- Thomas 2003: P.-L. Thomas, *Le serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe): de l'étude d'une langue à l'identité des langues*, "Revue des études slaves" LXXIV, 2003, 2-3, str. 311-325.

August Kovačec (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

1. U samom pitanju krivo se tvrdi da je bilo "gotovo dva stoljeća nastojanja oko jezičnog ujedinjenja". Ako se benevolentno prihvati da je 'nastojanja' bilo ('nastojanja' su se uglavnom svodila na želju za dominacijom), to je bilo najviše oko 110 g. (tek od dolaska Mađžaronske stranke na vlast u Hrvatskoj 1880-ih). Naime, oko 'srpskohrvatskog' ('hrvatskosrpskog', 'hrvatskog ili srpskog', ...) jezičnog jedinstva, i 'nastojanja' oko njega, spleo se mit ravan onomu o srpskoj pobjedi nad Turcima na Kosovu polju (1389), koji se morao službeno učiti u školama i na sve se druge načine promicati. Naravno, i u jeziku najčešće je bilo 'nastojanja' o nama bez nas.

Tako se svi zagovaratelji 'jezičnoga jedinstva' pozivaju na 'Bečki književni dogovor' iz 1850. kao na posve neupitnu činjenicu, prema kojoj bi se hrvatski lingvisti (i ljudi od pera) bili dogovorili sa srpskim lingvistima (i ljudima od pera) o 's.-h. jezičnom jedinstvu'. Nije toliko bitno je li 'dogovor' održan (potpisan) u kakvoj krčmi ili pak u salonu luksuzne palače ili hotela, nego je bitno to što nitko od sudionika nije ni od koga bio službeno ovlašten da se o nečem dogovara. To je bilo samo 'pismo namjere' koje su potpisale privatne osobe, pa se time objašnjava što je u Hrvatskoj 'Bečki književni dogovor', sve do dolaska bana K. Khuena Héderváryja na vlast, u praksi bio uglavnom mrtvo slovo na papiru, a jezična politika (osim povremenih egzaltiranih izjava pojedinaca) odvijala se kao nastavak ilirskoga jezičnog projekta. Héderváry i mađžaroni odmah su shvatili da je jezik izvrsno sredstvo za podjelu pa podvrgavanje Hrvata. Već od kraja XVII. i u XVIII. st. kod Hrvata je bilo sazrelo uvjerenje da je kao jedinstveni jezik za sve Hrvate najpogodniji štokavski (i)jekavskoga izgovora, a taj je tip jezika u Hrvatskoj uveden kada je kao službeni (1847) prestao važiti latinski; Čakavci su štokavski prihvatili već ranije, kajkavci su pak se svjesno odrekli svojega solidno izgrađenog i normiranog kajkavskoga književnog jezika u ime hrvatskoga nacionalnog jedinstva.

Vuk S. Karadžić u 'dogovoru' posve sigurno nije mogao zastupati Srbiju (u kojoj tada nije bio priznat, štoviše bio je sumnjičen, a Kneževina Srbija prihvatit će njegov projekt istom nekoliko godina nakon Karadžićeve smrti, kada je ocijenila da to može odgovarati njezinim ekspanzionističkim političkim ciljevima; uostalom, od 'dogovora' je Srbija 'prihvatila' samo ono što joj je tada – 1868 – odgovaralo, pa nije dirala u već prihvaćen ekavski izgovor u Srbiji). Karadžić je vjerojatno mogao zastupati kakvu kancelariju Bečkoga dvora koji ga je sve vrijeme, još od dana visokoga carskog službenika lingvista J. Kopitara, u Beču štitio. Iako veliko ime slavistike, F. Miklošič (Franz von Miklosich, Miklositch) sigurno nije mogao predstavljati

hrvatsku stranu, jer se tada već jasno bio odredio kao austrijski Slovenac; još je manja mogućnost, bez obzira na osobne simpatije, da bi mogao biti 'službeni' predstavnik srpske strane. Ako je slovenski unaprijed (u skladu s Kopitarom) bio iz 'dogovora' isključen, Miklošiču nikako u 'dogovoru' mjesta nije moglo biti.

Nezavidan položaj Hrvatske još od Josipa II. bio je na srcu Ilircima, oni su bili svjesni imperijalističkih prijetnji sa svih strana, ali je nakon događaja 1848. taj položaj postao upravo egzistencijalno akutan (za nagradu što su pomogli Bečkomu dvoru očuvati se, Hrvati su, kao i drugi, dobili Bachov apsolutizam, a nešto poslije i Austro-ugarsku pa, osobito nepovoljnu, Hrvatsko-ugarsku nagodbu). Prirodno je da su Ilirci na sve strane tražili saveznike, ponajprije među susjedima bliska jezika i podrijetla, ali je u svemu tome bilo više idealizma nego realizma. Ilirski (Gajev) projekt jedinstvenoga književnoga ilirskog jezika za sve južnoslavenske narode (jedinstveno 'ilirsko' ime nije bilo uporabno ime nijednoga južnoslavenskog naroda – kod Hrvata je ono bilo samo historijska reminiscencija iz doba humanizma, pa prema tomu nije predstavljalo nikakvu opasnost ni za koji od njih) polazio je od toga da svi južnoslavenski narodi zadrže i razvijaju svoj identitet, pa i jezični, ali da se što više jezično i kulturno zbližuju.

Karadžićev projekt 'zajedničkoga jezika' (koji je izvrsno odgovarao ekspanzionističkim težnjama Bečkoga dvora: *Drang nach Osten*) od samoga je početka isključio iz 'jezičnoga jedinstva' slovenski i bugarski jezični prostor (ostao je samo onaj zalogaj za koji je Austrija mislila da će ga lako progutati). Projekt je istodobno odgovarao i Srbiji, a zna se da je Srbija sve do 1903. (kada je izveden masakr na Dvoru Obrenovića i kada je na vlast došao Petar I. Karađorđević) bila pretežno pod austrijskom kontrolom. Zbog toga je od samoga početka (ili, ako hoćemo, od samoga 'Bečkoga književnog dogovora') Gajev ilirski projekt ostao uglavnom hrvatska politička tlapnja (s određenom primjenom u hrvatskoj jezičnoj politici), dok su Karadžićev projekt poticale Austrija i Austro-Ugarska, zbog želje za prodorom prema jugoistoku, i Srbija, kojoj je odgovarala Karadžićeva koncepcija štokavskoga prostora pod parolom 'Srbi svi i svuda' i 'Srbi triju vjerezakona' (ne treba smetnuti s uma da je jedva nekoliko godina ranije Srbija prihvatila i Garašaninovo *Načertanije*), u kojoj zapravo nije bilo mjesta ni za Hrvate, ni za Crnogorce, a kamo li za potonje Bošnjake. Time se objašnjava što su mađžaronske vlasti (na zadovoljstvo Pešte) u Austro-Ugarskoj učinile sve da Karadžićev projekt primijene u praksi (pri ruci su im se našla dva vrsna lingvisti, T. Maretić, mađžaron, i Đ. Daničić), a 1918. jugoslavenske vlasti spremno su takvu primjenu nastavile s nešto izmijenjenim predznakom. Uostalom, za njegova života Srbija je Karadžića tretirala kao sumnjica i smutljivca, a istom nakon njegove smrti od njega učinila nacionalnu ikonu i sveca.

Što se 200 godina 'nastojanja' na jezičnom jedinstvu tiče, valja istaknuti da je ono u praksi redovito bilo, u okviru onodobnih političkih sustava, nasilje nad pravima i voljom Hrvata (i Bošnjaka), da je to nasilje i u jeziku postalo osobito bezobzirno i policijski brutalno u karađorđevićevskoj Kraljevini S-H-S i Kraljevini Jugoslaviji. Ako je dobar broj hrvatskih intelektualaca nakon 1918. prihvatio ideju 'jezičnoga jedinstva' sa Srbima (radi sređivanja odnosa u zajedničkoj državi), pa su bili spremni odreći se svojih jezičnih navika (npr. prihvatiti ekavski izgovor) i kulturnog vokabulara, ubrzo se pokazalo da druga strana to jedinstvo zamišlja, kao jedino moguće, samo pod svojim diktatom, bez i najmanjeg ustupka 'partnerima', pa su se već 1921/22. gotovo svi Hrvati (osim nekoliko ORJUNAša) vratili hrvatskim jezičnim uzusima. Umjetno stvaranje srpsko-hrvatsko-slovenačkoga 'jezičnog jedinstva' 1920-ih godina (Make-donce Jugoslavija ionako nije ni u kakvu obliku priznavala) samo je do kraja razotkrilo nakaznost jugoslavenske jezične politike i njezina 'jezičnog jedinstva'.

Naravno, marionetska fašistička tvorevina A. Pavelića svojim svakovrsnim ekstremizmom, kao i iskaljivanjem bijesa nad nezaštićenim stanovništvom druge vjere, druge narod-

nosti ili druge ideologije, samo je dolila ulje na vatru. Zato su bile duboko razumne odluke AVNOJ-a i ZAVNOH-a koje su i hrvatskomu, i srpskomu itd. priznavale potpunu autonomiju: onoga časa kada su jugoslavenski politikanti i političari odustali od AVNOJ-ske i ZAVNOH-ske jezične politike potpisali su smrtnu presudu Jugoslaviji, jer je njezino očuvanje bilo moguće jedino uz dosljedno poštivanje svih posebnosti sastavnica (mjesto hipokritskoga bratstva-jedinstva bilo bi bolje, da je bilo pameti, osigurati ravnopravan život zajednica jednih uz druge, bez obveze na uzajamnu ljubav, ali s obvezom poštivanja prava drugih, a sve to danas rado zaboravljaju kumovi, provodadžije i mutikaše iz međunarodne politike, pogotovu s tzv. 'Zapada').

No u frakcijskim borbama za vlast, već 1950-ih pobijedile su snage koje su karađorđevićevsku jezičnu politiku nastavile boljševičkom retorikom i boljševičkim metodama. 'Novosadski dogovor' (1952) bio je policijska prisila, bio je iznuđen od nekolicine hrvatskih lingvista (dobro je poznato da je npr. Stj. Ivšić potpisao 'dogovor' uz niz uvjeta i ograda, ali se one već sutradan nakon njegova potpisa nisu ni spominjale, a kamo li poštivale). Naivni (ili se prave naivnima) zapadni 'demokrati' postavljaju pitanje zašto onda Hrvati nisu pružali otpor; bilo je to moguće, ali je nakon duge tradicije karađorđevićevskoga, paveličevskoga, rankovićevskog terora tada to moglo značiti jedino završiti *v glubine sibir'skih rud* (rusisti jako dobro znaju što to znači) na kakvu kamenom otoku usred plavog Jadrana. A zna se osim toga kako se prolazilo i zbog pasivnog otpora u novoboljševičkim režimima (npr. Rumunjska i sl.). Što se tiče Hrvatske, do 1990. trajala je borba s onim snagama koje su željele nametnuti jezični unitarizam po mjeri i volji jednoga naroda, što milom, što prijevarom, što prisilom, što obećanjima. K tomu su još odluke o jezičnoj politici donosili kadrovi (i tijela) koji nisu posjedovali ni elementarnu kompetenciju i kulturu ni u kojem jeziku, a svaki oblik sustavnoga njegovanja jezika bio im je stran. Nakon takvih iskustava, samo ljudi lišeni zdrava rasuđivanja i osnovnih moralnih parametara mogli bi ponovno razmišljati o nekom novom 'jezičnom jedinstvu'. Jezično jedinstvo na ovim je prostorima uvijek značilo samo nečiju (austrijsku, austrougarsku, srbijansku, rusku/boljševičku, anglo-francusku, anglo-američku itd.) dominaciju 'nad cijelim prostorom', odnosno pojednostavnjivanje te dominacije za okupatore i imperijaliste.

U različitim glasilima zapadnih zemalja (pa i onima koja bi trebala biti ozbiljna; iako se vrlo često u takvim tekstovima da očitati i nevidljiva ruka određenih moćnih službi) navodi se kako su 'hrvatski separatisti' 1990. izmislili poseban 'hrvatski jezik' i ime za nj. Iako se hrvatsko političko (da ne kažemo nacionalno) ime spominje u IX. st., hrvatsko ime za jezik spominje se u Vinodolskom zakonu (od 6.I.1288), u Istarskom razvodu (oko 1325), a početkom XV. st. sorbonneski profesor Georgius de Slavonia (Georges d'Esclavonie) tumačeći za Francuze glagoljicu piše "istud alphabetum est chrawaticum" (a valjda se istim imenom kao i pismo zvao i jezik, koji se u XV. st. jedini pisao – i – glagoljicom). Hrvati su svoj jezik zvali i drugim imenima (slavonski, slovinski, dalmatinski, bosanski, zatim prema latinskoj maniri humanista i ilirski i dr.), ali je najmanje od kraja srednjega vijeka do danas ime hrvatski jezik konstantno u uporabi. Čak i onda kada je bilo propisano da se zove složenim imenom, Hrvati su ga, unatoč mogućim (i čestim) sankcijama, najčešće zvali samo hrvatski jezik. Ako bi trebalo voditi računa o 110 godina 'nastojanja', valjda bi trebalo voditi računa i o više stoljeća jezične povijesti prije toga koja je bila samostalna, kao i o tome da većina Hrvata nikada svoj jezik nije zvala drugačije nego hrvatski (nisu ni Srbi bili oduševljeni složenim imenom, upotrebljavali su ga češće nego Hrvati, ali su ga ipak najradije zvali srpski jezik).

2. Za solidan opis bilo bi porebno sustavno promatrati određen broj elemenata i parametara. No opća je impresija da je situacija različita u različitim novim samostalnim državama.

Srbi u jeziku nemaju što osobito mijenjati jer su tijekom 70-godišnje dominacije u Jugoslaviji jezični razvoj uvijek usmjeravali onako kako je njima odgovaralo. Otkako su zapadne 'demokratske' tajne službe uspjele u BiH posvađati Bošnjake i Hrvate (kako bi Srbiji olakšale osvajanja, i kako bi same lakše ondje vladale), Bošnjaci doduše pokušavaju islamizirati i 'pobošnjačiti jezik', ali nesustavno, bez jasnih i općeprihvaćenih keriterija pa je glavni rezultat da uspijevaju iritirati Srbe i osobito Hrvate. Na to imaju potpuno pravo dokle god drugima priznaju da svoj vlastiti jezik mogu razvijati kako njima odgovara i zvati ga posebnim imenom. I hrvatska jezična politika u Bosni na razini je uglavnom nemuštih jezičnih doskočica i egzaltiranoga kroatofilstva, pa britanski sir-ovi guverneri (gubernatori) mogu o hrvatskom jeziku donositi odluke kojih se ne tiče nikakvo međunarodno pravilo ili propis, kao ni deklaracije UN-a o ovoj ili onoj vrsti prava (ljudskih, grupnih, nacionalnih). Crnogorci idu umjereno svojim putem.

Što se Hrvatske tiče, čini se da su i za jezik kobna imena koja počinju s B (Beč, Budimpešta, Beograd, staro hrvatsko ime za Veneciju bilo je Bneci, Bruxelles, a Washington, London i Moskva trebali bi se na hrvatskom zvati Bašington, Bondon i Boskva). Mjesto da hrvatske političke garniture jezičnu politiku povjere stručnjacima i ne osvrću se na izmišljotine zapadnih 'demokratskih' doušnika i potplaćenih novinara, mjesto da daju urediti strukovne terminologije, da daju izraditi vjerodostojne jezične priručnike, one se pokorno drže jezičnih uputa iz raznih B-ova i zadovoljavaju se kampanjskim i prigodnim te prigodničarskim pristupima jeziku, i nemaju ni na kraj pameti voditi redovitu i regularnu jezičnu politiku preko škola i institucija kako je to drugdje u civiliziranim zemljama uobičajeno (nitko ne može tvrditi da u Francuskoj, Italiji, Njemačkoj itd. vlada jezična anarhija, da nijedna institucija o jeziku ne vodi računa, da svatko u javnoj komunikaciji govori i piše kako hoće itd.). Zato se namjerno jezična politika u Hrvatskoj ocjenjuje na prečac, napamet i bez stvarnih argumenata. Danas jezičnu politiku u Hrvatskoj vode mediji (koji su uglavnom u rukama stranaca ili u rukama klika), pa se ona ne kreće onim smjerom koji bi pogodovao sređivanju jezičnoga stanja i ekonomiji jezične komunikacije te nacionalnim i državnim interesima.

3. Kada bi bilo organiziranih napora za bilo kakvo normiranje, trebalo bi to samo pozdraviti. Barem što se tiče Hrvatske, takva tvrdnja nema nikakve osnove. Normira se zato da bi se što ekonomičnije i što djelotvornije komuniciralo unutar nekog prostora (najčešće nacionalnog ili državnog), a ne zato da bi naši susjedi što bolje mogli sudjelovati u toj komunikaciji (u tom bi slučaju jednako važno bilo da Hrvate što bolje razumiju ne samo Srbi i Bošnjaci, nego ponajprije i Slovenci, ali i Mađžari i Talijani; Talijane to ne zanima jer je u Hrvatskoj talijanski jedan od najsolidnije zastupljenih stranih jezika, Mađžarima je mnogo praktičnije osloniti se na njemački ili na engleski, a mnogi Mađžari s redovitim kontaktima u Hrvatskoj obično vrlo brzo nauče sasvim pristojno hrvatski). S druge strane, što bi to bilo nedopustivo u tome da se radi i na jezičnom distanciranju, kada nas već ona druga strana ničim nije zadužila (osim ako se kao hrvatski dug ne smatra srpsko bombardiranje Vukovara i Dubrovnika, brutalna okupacija 1/3 Hrvatske, ili to što se u Srbiji hrvatski jezični spomenici uporno objavljuju kao srpski)? Ili bi bio smrtni grijeh da se u uporabu vrati nešto od vrlo dobro razrađene upravno-pravne hrvatske terminologije koju je karađorđevićevska administracija preko noći izbrisala, slistila, a komunistička jugoslavenska svakodnevno progonila? Ili da se vrati prvorazredno obrađena hrvatska kemijska terminologija koja je 1960-ih naprasno bila dekokroizirana dekretom (zapravo 'dogovorom')?

Nije jasno komu takve paušalne optužbe o distanciranju trebaju i čemu zapravo služe? Pa svako normiranje uvijek je distanciranje od nereda, fakultativnosti i nesigurnosti, samim tim

ako je normiranje! Čemu uopće normiranje ako sve treba ostati kako je bilo? Mnogima je osobito trn u oku svaki pokušaj u Hrvatskoj da se o jeziku vodi sustavna briga i da se postojeće norme poštuju, a kada jasno formulirane norme ne postoje, da se one stvore. No kako u Hrvatskoj nema jedinstvene državne politike prema (službenomu) jeziku, moguće su svakakve i svakodnevne individualne i grupne gluposti, a one se onda površno i zlonamjerno pripisuju cijeloj zajednici, odnosno državnoj politici. Hrvatska je vjerojatno jedina (formalno samostalna) država u Europi koja nema nikakve, ni eksplicitne ni implicitne, jezične politike, a pogotovu ne politike prema svojem nacionalnom i službenom jeziku.

Kriterij razumijevanja jezika (na kojem se u pitanju inzistira) nije uopće ni onoliko jednostavan ni onoliko logičan koliko se to na prvi pogled čini, a tomu se nešto više razloga vidi i iz odgovora na 4. pitanje. Ponajprije, kriterij razumijevanja vrlo je subjektivna kategorija, gdje od posvemašnjega i savršenog razumijevanja do apsolutnoga nerazumijevanja postoji stalan (klizni) prijelaz. Osim toga, kako mjeriti koliko je i kako netko razumio ono za što tvrdi da je razumio? No polazeći od iskustva, poznavao sam nekoliko romanista koji su ne samo razumjeli nego i korektno govorili sve glavne romanske jezike (prof. C. Tagliavini aktivno je znao i više tal. dijalekata). Pa jesu li za njih svi romanski jezici jedan jezik? Metaforički da, jer se može reći da je ono što se danas govori u Bukureštu, Rimu, u sardskim selima ili u selima oko Udina, u Samedanu, u Parizu, Madridu, Barceloni, Lisabonu itd. samo današnja faza latinskoga. No koja od toga korist u svakodnevnom životu (čak i za većinu romanista)?

Dalje, neškolorani pripadnici slavenskih naroda (kada je riječ o primjerenim svakodnevnim temama razgovora) bez poteškoća se razumiju i lako uspostavljaju jezičnu komunikaciju, ali razumijevanja bez složenih priprema nema čim se prijeđe na teme 'kulturne nadgradnje' (u duhu marksističke terminologije), štoviše dolazi redovito do krivog razumijevanja (a to je još gore od nerazumijevanja), jer je kulturna nadgradnja u svakom jeziku ili skupini jezika stvarana prema drugačijem modelu. Pretežno posuđivanje terminologije (kod Srba) ili pretežno njezino kalkiranje (kod Hrvata) nije pitanje zadrnosti ove ili one strane (niti je kalkiranje bolje od posuđivanja niti obratno, ali je za jezik ekonomičnije da se jedan tip što dosljednije primjenjuje), nego jednostavno pitanje kulturnopovijesnoga refleksa i navike (na isti su način kalkirali i drugi jezici u Austriji i Ugarskoj te u Austro-Ugarskoj). Po istoj logici po kojoj bi se Hrvati trebali odreći prekomjernoga kalkiranja Srbi bi se trebali odreći prekomjernoga posuđivanja. Ni jednima ni drugima nazivlje ne bi funkcioniralo.

U Jugoslaviji su se Srbi (Srbijanci) uvijek ljutili kada bi Hrvati rabili svoj tradicionalni vokabular i 'nebalkanske' sintaktičke konstrukcije (stručni nazivi vrlo često su u hrvatskom kalkovi prema latinskomu, njemačkomu, talijanskomu, mađarskomu; u hrvatskom je uzusu infinitiv normalno u uporabi, a zavisna rečenica importirana konstrukcija), jer oni "to ne razumeju"; Hrvati su morali (kao i Slovenci i Makedonci) srpski vokabular barem naučiti razumjeti (to je bio jedan od uvjeta bratstva-jedinstva, službene državne svetinje, no obrat pravila nije vrijedio). Koliki su Hrvati bili okarakterizirani kao zadrni nacionalisti (pa nerijetko zbog toga bili podvrgnuti sankcijama) zato što su se služili slavenskim imenima mjeseci, ili rabili riječi kao brzoglav, brzoglas, munjara, lučba/ludžba itd., koje su automatski bivale okarakterizirane kao 'ustaške' (još 1990-ih jedan rječnik takve riječi označuje s 1941-45), bez obzira na to što potječu još iz XIX. st. kada nitko nije ni slutio da bi se monstrumi poput ustaša mogli pojaviti! No kada se nešto okarakteriziralo kao ustaštvo, nije trebalo ni istraživati ni suditi, osuda i kazna bile su zajamčene, a kao 'ustaše' nerijetko su završili i bivši partizani koji nisu htjeli zaboraviti da su Hrvati. U dvije Jugoslavije možda bi se 'jezično jedinstvo' (na srpsko-jugoslavenski način) moglo bilo i nametnuti da je kojim slučajem beogradska Ada Ciganlija imala kulturnu snagu i privlačnost jedne Île-de-France, i da su obje Jugoslavije potrajale barem 500 godina.

Još o razumijevanju. Djeci iz nekih sjevernih hrvatskih krajeva, sve dok ne dođu u intenzivniji dodir sa standardnim jezikom, jednako su bliski (ili jednako daleki) standardni slovački, standardni slovenski i standardni hrvatski, bez obzira na to što je upravo u tim krajevima hrvatska nacionalna svijet vrlo čvrsto razvijena i prirodna, ali ne agresivna. Kada pođu u školu, djeca iz tih krajeva jednako lako/teško mogla bi svladati češki, poljski, ruski, bugarski kao i hrvatski, a hrvatski postaje lakši i solidniji onoliko koliko se širi krug komunikacije izvan najuže zajednice. Generacije koje su se školovale u Jugoslaviji (sadašnji tridesetgodišnjaci), dobro razumiju ne samo srpski i bošnjački, nego i slovenski i makedonski, jer su se ti jezični oblici svakodnevno slušali na svim valovima i na svim kanalima, doticali u školskoj nastavi. Oni koji su škole pohađali nakon 1990. (sada dvadesetgodišnjaci ili dvadesetpetgodišnjaci) ne 'razumiju' ni makedonski ni slovenski, a ako slušaju srpsku ili bosansku emisiju vrlo često pitaju a što to znači (kao što su Srbi/janci/ oduvijek pitali slušajući hrvatski). Treba također reći da i oni naraštaji koji dobro razumiju srpski, bosanski, crnogorski, nisu sposobni bez dugotrajnih i složenih priprema proizvoditi 'izvorne' (besprijeborne) čak ni pisane a kamo li usmene tekstove na tim jezicima (ili ako hoćete varijantama, iako je srpska i hrvatska sintaksa često udaljena kao bugarska i talijanska).

Treba još upozoriti da su se u objema Jugoslavijama tekstovi hrvatskih pisaca izdavali onako kako nikad nisu bili napisani (u svakoj imalo uljuđenoj zemlji to bi bilo pravno nedopustivo, ili barem teški kulturni škandal), zapravo samo zato da se očiste od kroatizama koji smetaju 'srpskohrvatskomu jezičnomu jedinstvu' u skladu s 'Bečkim književnim dogovorom' (s tekstovima srpskih pisaca takve se svinjarije ni zamisliti ne bi mogle). Biste li mogli zamisliti izdavanje talijanskih pisaca čiji bi se tekstovi morali prekrajati zato da bi se približili npr. francuskomu ili španjolskomu jezičnom uzusu? Uzastopna izdanja Manzonijevih *Zaručnika* sasvim su nešto drugo, jer je to činio sam Autor (*sua sponte*) i unutar onoga što je već tada bilo nedvojbeno područje jednoga jezika.

Ako čovjek dobro nauči švedski, a nikada nije učio ni norveški ni danski, s Norvežanima će usmeno moći komunicirati bez većih poteškoća (eventualni nesporazumi rješavaju se bez poteškoća nakon kratke prakse). S dobrim znanjem švedskoga mogu se solidno na danskom razumijevati novinski tekstovi, a uz malo konzultiranja rječnika mogu se čitati i romani. No stranac koji zna švedski (gornjošvedski: *uppsvenska*) vrlo će teško moći (bez posebnih vježbi) razumjeti i jednu jedinu riječ danskoga govornog teksta. Postavlja se pitanje je li važnije razumijevanje pisanoga ili govorenog teksta. I je li mogućnost dobra razumijevanja razlog da se Norvežanima, ili Dancima, ili Šveđanima osporava pravo na vlastiti jezik i pravo na ime jezika? Doduše Norvežani se do 1950-ih nisu uspjeli riješiti složenog naziva za svoj jezik (*dansk-norsk*) u praksi u inozemstvu, iako Dancima nije padalo na pamet (a zašto i bi?) da dvojnim imenom nazovu svoj jezik (npr. *norsk-dansk*), bez obzira na stupanj uzajamne razumljivosti i obosmjernoga protoka komunikacija (veliki norveški pisci nekoć su se u Danskoj čitali u izvorniku).

Ovih nekoliko primjera samo pokazuju kako je kriterij (uzajamnoga) razumijevanja nepouzdan, subjektivan i krhak, pa je daleko od lingvističkoga kriterija i argumenta.

4. I ovo je pitanje u najmanju ruku neobično. Varijanta je lingvistički tehnički termin koji jako dobro (po svojoj neodređenosti) može biti iskorišten u sociolingvistici. No u stvari varijanta znači ono što želimo da ona znači, odnosno to je termin bez preciznoga i stalnoga sadržaja. Kako uopće nekomu može biti čudno, ili ga smetati, što netko svoj jezik hoće zvati svojim (nacionalnim i tradicionalnim) imenom (kako to sav normalan svijet čini), bez obzira na stupanj sličnosti ili razlika prema drugim jezicima? Pa zar nema i drugih jezika koji su vrlo bliski i međusobno razumljivi, a zovu se različitim imenima (Česi i Slovaci savršeno jedni druge

razumiju!)? Zar je doista potrebno od toga praviti pitanje, te komu takav pristup uopće koristi? Uostalom, to kako tko svoj jezik zove ili hoće zvati isključivo je stvar nacionalne skupine, a nikako međunarodnih institucija i međunarodnih arbitraža. Pravo na vlastito ime jedno je od osnovnih prava općenito, kako pojedinaca tako i zajednica (ja se i u Italiji, i u Francuskoj, i u Velikoj Britaniji, i u Španjolskoj zovem onako kako se zovem, kako su željeli moji roditelji, a meni nije palo na pamet da to ime i prezime mijenjam; barem za europske prilike bilo bi barbarstvo kada bih morao, putujući u inozemstvo, svoje ime i prezime prevoditi na talijanski [npr. Augusto Fabbri], francuski [npr. Auguste Lefè/b/vre ili Fa/i/vre, odnosno /Le/Forgeron] itd.; barem toliko prava morale bi imati i nacionalne zajednice za ime svojega jezika).

Loš je primjer ovdje i engleskoga i španjolskoga (osim ako se primijeni načelo: *Vidit rana bovem*). SAD već više od dva stoljeća nisu davale Britancima (Englezima) baš nikakve prilike ni mogućnosti za dominaciju na svojem teritoriju. Onako kako se neugodna sjećanja na britansku kapu u Americi udaljuju tako su sve rjeđa nastojanja da se jezik u SAD zove jednostavno American (American English je tehnički naziv koji rabe lingvisti). Uostalom, nerealno je uspoređivati rješenja za jedan jezik koji danas 'vlada svijetom' s jezicima malih naroda koji su u stalnoj borbi za opstanak, za golo održanje. Malim je narodima posve svejedno hoće li ih progutati nešto veći ili jači susjed ili neka velika i moćna država ili pak unija, i protiv jednoga i protiv drugoga imaju se pravo braniti svim sredstvima (kada to ne ide legitimnim sredstvima, onda se nerijetko rabe rješenja kakvima se ponekad služe Korzikanci i Baski).

I za Latinoamerikance danas više opasnosti dolazi od velike sile u vlastitom dijelu svijeta nego od Španjolske, koja je nakon stoljeća slave i moći danas srednje značajna europska država (i iza Italije, i iza Francuske). No jeste li se zapitali zašto Argentinci, Urugvajci, Čileanci i dr. nerado (kisela lica) za svoj jezik rabe naziv 'español', koji ima nedvojbene političke konotacije, a redovito se služe imenom 'castellano' ([kasteža'no, kasteja'no]), čak i onda kada ne znaju da to zapravo znači jezik stare Kastilje. No bitno je da 'castellano' danas u Americi nema više nikakvih političkih konotacija. Ni s austrijskim, švicarskim i njemačkim njemačkim, flamanskim i nizozemskim, norveškim i danskim (ovaj posljednji primjer izvrsno može objasniti i neke hrvatsko-srpske jezične probleme i specifičnosti) nisu stvari onoliko jednostavne koliko se na prvi pogled čini, a nije ovdje mjesto da se o tome raspravlja.

Nije jasno želi li pitanje sugerirati da bi, primjerice, trebalo preporučiti da Srbi, Bošnjaci, Crnogorci svoj jezik zovu jednim imenom, npr. hrvatski jezik, kada ga već mnogi dobro razumiju, ili barem misle da ga razumiju. Uvjerem sam da bi 99,9% Srba takvu mogućnost a priori odbilo, posve sigurno bi tu mogućnost odbilo najmanje 70% Bošnjaka, a sumnjam da bi takva ideja oduševila i Crnogorce. Slične bi bile i reakcije Hrvata da im se predloži da svoj jezik nazovu srpskim, bošnjačkim (ime bosanski još bi možda kod nekih i moglo proći) ili crnogorski. Tvrdi se da, tobože, u zapadnoj ('civiliziranoj') Europi ime jezika nije važno, ali sumnjam da ima mnogo Talijana, Francuza, Nizozemaca itd. koji bi pristali da im se jezik zove kako to nekomu drugomu odgovara, ili misli da bi mu moglo odgovarati (kada bi netko odredio Talijanima da od sutra svoj jezik zovu *lingua liguro-abruzzese*, ili *lingua lombardo-siciliana*, ili *lingua romano-veneta*, u najboljem slučaju bi mislili da je to neslana šala ili neuspjeli vic: čemu mijenjati ono što savršeno funkcionira kao *lingua italiana*). Naravno, osim ako se ne misli da u Europi postoje narodi i države 1. i 2. reda te oni s galerije (uvijek se pitam zašto ima toliko pojedinaca i skupina koji rezoniraju po načelu: *Soyons réalistes, exigeons l'impossible!*).

Mistifikacija je i odnos 'jezik', 'varijanta', 'dijalekt' u ovom slučaju. Još od W. V. Humboldta u lingvistici lebdi ideja da je jednako ispravno i jednako neispravno smatrati da svi ljudi govore jednim, ljudskim jezikom, kao i da svaki pojedinac govori svojim vlastitim jezikom. Posve je sigurno da ne postoje dva ljudska jezika koja bi se baš u svemu razlikovala (u

glasovima, u načinu izražavanja gramatičkih funkcija i odnosa, u leksiku itd.; baskijski i kineski, mađarski i amharski imaju mnogo više zajedničkoga nego što se to na prvi pogled može činiti; inače ljudi ne bi mogli naučiti više od jednoga jezika).

Jesu li današnji standardni jezici (barem u Europi) skrojeni baš uvijek prema strogim lingvističkim kriterijima? Banalno bi bilo pozivati se na golemu literaturu o tom pitanju. Ako se sjetimo nekih radova prof. Giovann' Battista Pellegrinija (a i drugih), objektivno se neki talijanski dijalekti lingvistički među sobom više razlikuju nego neki tal. dijalekti i drugi 'samostalni' romanski jezici. Unatoč tomu prevladala je (konačno u Risorgimentu) ideja kulturnog i političkog jedinstva, koja je omogućila da se stvarne lingvističke razlike zanemare i da se jezični oblik na osnovi trecentističkih toskanskih tekstova (manje ili više) jednodušno prihvati kao standardni jezik svih Talijana. Iako to Nizozemcima, do nedavno, nije bilo drago čuti, lingvisti znaju da se nizozemski razvio na osnovi donjonjemačkoga dijalekta (unatoč tomu, nizozemske su novine bezobzirno i neukusno difamirale jednoga nizozemskog diplomata na službi u Zagrebu koji je svojim vlastima bio savjetovao da bilo po bontonu da pokažu malo više razumijevanja i takta kada govore o jeziku u Hrvatskoj). Norveški *bokmål* (*riksmål*) zapravo je danski jezik u ustima Norvežana velikih gradova.

Kako je pokazala tzv. dinamička klasifikacija jezika (prof. Ž. Muljačić), razlike i podudarnosti među idiomima daju se vrlo precizno izmjeriti i brojčano (bodovima) izraziti tako da su subjektivne interpretacije razlika i podudarnosti svedene na najmanju moguću njeru. Ako se razlike između hrvatskoga i ruskoga (distance) mogu indeksirati s 50 (ovdje navedeni indeksi daju se napamet, bez istraživanja), razlike (distance) između hrvatskoga i slovenskoga neće biti manje od ± 30 , a razlike između hrvatskoga i srpskoga nikad neće biti jednake nuli nego će se kretati (osim ako pomno ne tražimo ili *ad hoc* konstruiramo primjere kakve hoćemo), ovisno o tipu tekstova, prema indeksima koji se ponekad približuju onima za distance sa slovenskim. No *Nemo propheta in patria* pa tako ni Muljačićevi radovi u Hrvatskoj i susjednim južnoslavenskim zemljama (nekadašnja *patra/s/tria nostra communis*). Jezici se među sobom mnogo manje odnose kao jaja klasificirana na stroju za sortiranje nego kao svježe iskopani krumpiri (kvrjav ili pravilno obli, grubi ili glatki, golemi ili sitni, čisti ili prljavi, zdravi ili nagnjili, vlažni ili suhi itd.). Svaki je jezik entitet za sebe (pa i onda kada se nekome, posebice onomu čiji to jezik nije, čini da je jednak s nekim drugim jezikom), to je uvijek posve posebna sudbina, rezultat posve posebnoga stjecaja okolnosti. I svaki je jezik poseban na svoj način i poseban u različitu stupnju.

Što bi se dogodilo da Hrvati, i Bošnjaci, i Crnogorci zaborave sve što je bilo i da kažu idejno od sada taj skup idioma, za koji svi mislimo da ih razumijemo, zvati jednim jedinim imenom, npr. srpski, hrvatski, bošnjački (Muslimani više vole bosanski, jer drže da su sami u Bosni i da im nitko drugi ne treba). Vjerojatno se ne bi dogodilo ništa (osim što bi mnoge iziritiralo), razlike bi i dalje ostale, ali bi netko uvijek lakše tim razlikama mogao manipulirati u nečiju korist ili na nečiju štetu.

Vratimo se još jednom na jedinstveno ime, za koje neki misle da rješava sve. Složeno ime srpsko(-)hrvatski, hrvatsko(-)srpski, hrvatski ili srpski (imena srpski ili hrvatski praktički nije bilo), isticalo se, nije dovoljno, jer ima i drugih naroda koji govore navodno potpuno istim jezikom. Ali je nepraktično upotrebljavati kobasičasti naziv tipa srpsko-hrvatsko-crnogorsko-bošnjački (kako to čine haški birokrati i [zapadno]europske slavističke katedre: *b-k.-s. Sprache*, ili *B.-C.-S. Language*, tjerajući stvari do apsurdna i rugla) pa se insistiralo na nazivu samo srpsko-hrvatski. Pretpostavimo da je to ime dobro. Odmah ćemo primijetiti da u Europi nema ni jednoga drugog jezika koji bi se, danas, službeno zvao slično složenim imenom: dansko-norveški izvan uporabe je već više od pola stoljeća, katalonsko-valencijsko-balearski je tehnički

(lingvistički) a ne uporabni naziv da se istakne nejedinstvenost katalonske norme i tradicije na terenu (odnosno izvan provincije Katalonije), koliko mi je poznato nema ni pokušaja da se govori, za svakodnevnu jezičnu praksu, o flamansko-nizozemskom (iako se flamanski od nizozemskoga razlikuje, Flamanci danas radije za svoj jezik rabe naziv nizozemski, a to im pravo nitko ne smije osporavati). Teško je provjeriti koliku praktičku cirkulaciju ima ime kabardinsko-čerkeski i sl. Unatoč bliskosti, koliko znam, nema imena tadžičko-darijski jezik; hindski i urdski su u vrlo sličnom odnosu kao hrvatski i srpski, ali nema (uporabnoga) naziva hindsko-urdski ili urdsko-hindski. Zašto je tomu tako drugdje, a jedino bi u jugoistočnoj Europi bilo nužno nakaznom složenicom označiti više jezičnih entiteta (idioma, jezika) od kojih svaki ima svoju posebnu povijest, svoj poseban komunikacijski krug itd.? To bolje ako se govornici tih idioma među sobom razumiju! No bilo bi daleko važnije da svatko svoj jezik zove kako hoće, da ga uređuje i normira kako hoće (a ne po tuđem ukusu), ali da svatko poštuje razlike kod drugih i da ga ne smeta što drugi narodi govore i pišu drugačijim jezikom (ili drugačijim tipom jezika). Neće se razumjeti manje ako svaki svoj jezik zove svojim imenom i ako modelira njegovu normu onako kako dotičnoj zajednici najviše odgovara; za Hrvate je daleko važnije da normiraju jezik tako da što lakše funkcionira na povijesnom trodijalektnom postoru (štokavsko-kajkavsko-čakavskom, na kojem od srednjega vijeka postoji stalna jezična protočnost i osmoza; ni bošnjački ni srpski nemaju ni čakavskoga ni kajkavskoga, a hrvatski štokavski velikim je dijelom staroštokavski), nego da vode računa o tome hoće li se hrvatska rješenja svidjeti Srbima (čiji su kosovskoresavski dijalekti hrvatskomu jezičnom osjećaju potpuno strani) i Bošnjacima (s kojima Hrvati, u govoru, dobrim dijelom dijele ikavski izgovor).

5. Znanost, ako je znanost a ne efemerna sluškinja ove ili one politike, morala bi se temeljiti na što nepristranijem promatranju činjenica i pojava, činjenice i pojave opisivati, klasificirati i objašnjavati, a istodobno se dosljedno suzdržavati da, u ime određenih estetskih, moralnih, političkih i dr. načela, među pojavama i činjenicama vrši izbor i da o njima arbitrira. Znanstveno kao nadnacionalno i međunacionalno ovdje je u oprjeci prema preskriptivnomu, što je (po sili stvari) eminentno nacionalna razina djelovanja. Zato bi jezikoslovna znanost i visoko školstvo na Zapadu (srednja i dio istočne Europe, tzv. tranzicijske bivše komunističke zemlje, gdje je svijest o nasilnim manipulacijama narodima, društvima i jezicima još uvijek svjež, to su shvatili i riješili već prije 15-ak godina; u Bukureštu, Brnu, Katowicizama, Gdansku itd. npr. postoje posebne katedre za hrvatski jezik i književnost, a jednako tako i za srpski; u Bukureštu se na slavistici jedne godine upisuje studij srpskoga jezika i književnosti, iduće godine hrvatskoga jezika i književnosti, s jednim dijelom zajedničkih nastavnika i predmeta) morali napokon priznati realnosti, zvati svaki jezik njegovim pravim imenom (onako kako se on službeno zove u matičnoj zemlji!), bez prisilnoga promiskuiteta, i omogućiti da se jezik, književnost i kultura svakoga naroda proučava kao samostalna studijska grana.

To nikako ne znači da se za studij južnoslavenskih jezika i književnosti ne bi mogao zajedno predavati cio niz predmeta (pogotovu što u zapadnoj Europi nije česta pojava da se predaje na jeziku predmeta, nego se kolegiji obično predaju na domaćem jeziku), npr. slavenska poredbena gramatika, starocrkvenoslavenski, teorija književnosti, dio pregleda dijalekata (između Jadrana i Crnoga mora postoji dijalektni kontinuum, slično kao od Sicilije do Portugala i Bretanje; jasno su razgraničena samo područja standardnih jezika). Istom kada studenti svladaju fonetiku, gramatiku i osnovni leksik jednoga standardnog jezika (varijanta najčešće pretpostavlja podređenost i ovisnost o nečemu važnijem), moguće je diferencijalno prikazati odgovarajuće razdjelje za drugi, ili druge, jezike. Bez toga, prevoditelji školovani promiskuitetno ne nauče dobro ni jedan standardni oblik, pa usuprot činjenicama i dan danas (kao primjerice

dio službenih prevoditelja u Hagu) govore jezikom koji je u svojoj povijesti imao jednoga jedinoga pravog, autentičnoga govornika (maršala Josipa Broza Tita; nitko nije tako temeljito miksao srpski i hrvatski sa začinskim dodatkom slovenskoga i ruskoga), i koji je zajedno s njim preminuo 4. svibnja 1980. u Ljubljani. Uza sve prigovore tomu sposobnomu političaru, koji je uvijek znao parirati i najmoćnijima (reći im ne ili ih nadmudriti), koji je nesumnjivo pojedine narode ponečim i zadužio (ili neke razočarao), nije realno, samo iz pijeteta prema njemu, njegovati njegov (srpskohrvatski) jezik koji nema danas nigdje stvarne podloge ni živog uporišta.

Iz svega toga slijedi da bi bilo svrsishodno što prije promijeniti nazive sveučilišnih predmeta, i promijeniti programe, i priznati realnosti. To nikako ne znači da bi se na svakoj sada postojećoj talijanskoj sveučilišnoj slavističkoj katedri morao moći studirati baš svaki južnoslavenski jezik i književnost, a stvarne potrebe mogu se bez većih poteškoća predvidjeti i utvrditi na temelju objektivnih kriterija (mnoge hrvatske banke u talijanskim su rukama, a Talijan koji bi se u Hrvatskoj služio srpskim ili bošnjačkim [osim, dakako, ako mu je preferencija European Pidgin-English] smanjuje svoju poslovnu efikasnost kao kada bi se stranac u Italiji služio španjolskim). Iako o tome može odlučiti jedino Država Italija i njezini slavistički forumi, s obzirom na stoljetne veze hrvatskih krajeva i Hrvata s Venecijom (a bilo je u povijesti tih veza mnogo i lijepoga i dobrog, ne samo neprijateljstava i ružnoga, što bi valjalo zaboraviti), katedra za hrvatski jezik i književnost najbolje bi funkcionirala u nekom od sveučilišnih središta kao što su Udine, Trst, Venecija, Padova ili Bologna. Srbima uvijek najviše odgovaraju veze s metropolama pa bi im se najpogodnijim vjerojatno činio Rim, jer su Hrvati ionako dobro situirani u Vatikanu. Za crnogorski bi najpraktičniji bio možda Bari, a Bošnjacima bi po svoj prilici odgovarao Milano s velikom islamskom zajednicom. No, na kraju je izbor jedino talijanski; ovo su sugestije o kojima može odlučivati samo talijanska strana, bez obzira na to što odluke mogu biti mudre ili donesene na prečac.

Bi li se kroatistika osim u Udinama ili u Padovi (ili u...?) studirala i drugdje, npr. u Firenzi ili u Napulju, to ovisi o talijanskim potrebama, a ne o hrvatskim željama. U svakom slučaju, četiri kompletna visokoškolska studija (i)talijanistike u Hrvatskoj, koja odgovaraju stvarnim hrvatskim potrebama, mogla bi se kompenzirati jednom solidno organiziranom kroatistikom (ili dvije manje) na talijanskim sveučilištima. Razmjenski lektorati, bez posebne hrvatske (kroatističke) katedre lako se organiziraju prema potrebama.

Na kraju, još nekoliko riječi o 'jezičnom jedinstvu' na prostoru nekoliko država sljednica bivše Jugoslavije. Jezičnoga mira na ovim prostorima ne može biti dok se god ne omogući da svaki narod svoj jezik razvija, normira i njeguje onako kako njemu odgovara (i, dakako, da ga može zvati svojim imenom, te da ga i drugi tako zovu). Jugoslavija se raspala ponajprije zbog politikantske gluposti i 'nerealnosti' onih koji su ju vodili (francuski centralizam pokušati provoditi na južnoslavenskom prostoru 1000 godina otkako je on u Francuskoj stupio na djelo, i postigao samo polovične rezultate, ravno je slaboumnosti, a jedini je rezultat bezbroj ljudskih nesreća i uništenih egzistencija; talijanski fašisti koji su u Istri i Slovenskom Primorju vješali djeci oko vrata pločice s natpisom "Ho parlato slavo", pa ih je svatko bez kazne mogao prebiti na mrtvo ime, nije nikakva originalnost, to je kopija pločica u francuskim školama XIX. st., osobito na Jugu - *dans le Midi*, "J'ai parlé patois"; Amerikanci bi na to rekli: što će nam povijest), a dobar dio zasluga za njezin nepovratan raspad pripada i nasilju nad jezikom/jezicima i manipulaciji jezikom/jezicima. Pametni od povijesti uče (jedino je za pametne *Historia magistra vitae*), a budale povijest uvijek ponavljaju. Miješanje jugosnostalgčnih kumova i provodadžija (provodadžija nije hrvatska standardna riječ, ali kao stilistički postupak dobro dođe i u hrvatskom) u jezična pitanja ovdašnjih naroda, bili kumovi i provodadžije s ovih prostora ili iz

‘demokratske’ zapadne Europe, jezičnu situaciju ovdje samo pogoršava. Dakle, ako E. U. želi na prostorima bivše Jugoslavije imati situaciju sličnu onoj u Baskiji ili na Korzici, neka samo forsira ‘jezično jedinstvo’ (ceh će ionako platiti stanovnici jugoistočne Europe, a (zapadno)europski manipulatori moći će ih optužiti za balkansko barbarstvo; takva politika nije strana mnogim stranim službama, kao što pokazuje i povijest sarajevskoga atentata, ili atentata u Marseilleu (literatura o toj temi golema je na svim europskim, pa i na otočnim i ekstraeuropskim, jezicima).

Jedino u sigurnosti da svaki narod ima zajamčenu i jezičnu samobitnost i samosvojnost, moguće je na ovim prostorima nadati se rješavanju jezičnih pitanja skandinavskim (nordijskim) sredstvima. Ako nitko neće posezati za pravima svojega susjeda, svi će moći imati koristi od toga što su im jezici bliski i, uglavnom, uzajamno razumljivi (no stupanj razumljivosti ovisi i o temi i o komunikacijskoj razini!; u kulinarstvu Hrvat jedva nešto razumije od srpskoga ili bosanskoga teksta, unatoč tomu što su listovi iz socijalističke Hrvatske godinama tiskali recepte za jela koja u Hrvatskoj gotovo nitko nije pripremao). Osim diletantima, nikomu ne pada na pamet da ‘ujedini’ skandinavske jezike; svatko govori i piše svoje, bez obzira na to hoće li ga i koliko će ga susjedni narodi razumjeti, ali su na različitim stupnjevima i za različite korisnike razrađene i metode i priručnici kako ćete naučiti, ako vam slučajno treba, jezik svojih susjeda. Oprostite za nerijetke latinske gotove izreke. One su u hrvatskom od srednjega vijeka normalne, a u srpskom su ili ono što bismo mi rekli *Horribile dictu!* ili intelektualističko prenemaganje.

Marija Mitrović (Università di Trieste)

1. Teško i posle dugih oklevanja odlučila sam da napišem svoje odgovore na pitanja o stanju u kojem se nalazi jezik koji se do skora zvao srpsko-hrvatski. Iako sam na tom jeziku progovorila, na njemu završila sve faze svog formalnog (humanističkog) obrazovanja, polagala ispite iz savremenog jezika i njegove historije, predavala taj jezik u stranim zemljama kao lektor i kao profesor, ne ubrajam se među lingvističke stručnjake. Sva moja istraživanja vezana su za literaturu nastalu (i) na tom jeziku. Prema najvećem delu onih kolega koji su se u mojoj sredini bavili lingvistikom srpskog/hrvatskog/slovenačkog jezika osećala sam svojevrsno divljenje, osobito prema onima koji su prvi uspevali da formulišu gramatička pravila jezika kojima se služim. Bilo je, ne krijem, i svojevrsnog prezira prema onima koji su se – tako se barem meni činilo – celog života bavili nekim ‘jezičnim sitnicama’, a da nisu bili u stanju da sami napišu primamljiv ili barem korektno napisan tekst za nas, laike. Smetalo mi je što na mom jeziku nema, ili nema dovoljno dobrih priručnika, što gotovo uopšte nema jednojezičnih rečnika, što neki stručnjaci za jezik govore, ne samo u privatnom životu, nego i na javnim tribinama tako da u njihovome izgovoru ostaje suviše lokalizama, što se nedovoljno trude da svoj jezik približe standardu...

Ali prava erupcija mojih nezadovoljstava javila se u trenutku raspada SFRJ, kada je i svakom laiku moglo postati jasno koliko su jezik, jezični stručnjaci i planeri skloni da jezik tumače u skladu sa političkim idejama, da jeziku ne samo priznaju, nego i nametnu ulogu jakog elementa građenja nacionalnih identiteta. Čini mi se da na području nekadašnje Jugoslavije i danas važi pravilo koje je još 1835 godine izrekao Ljudevit Gaj, ilirac, romantičar, čovek nesumnjivo velikih zasluga, ali daleko od današnjih modernih ideja: “narod nema ničeg svetijeg ni dragocenijeg od svog narodnog jezika, zato što narod, kao posebno društvo, kroz jezik živi

ili propada”. Doživljavanje jezika kao velike svetinje nametala je i još uvek nameće prisustvo visokog stepena emocija u najvećem broju rasprava o jeziku. Romantičarska formulacija prirode jezika nametnula je još jednu, nemodernu i neproduktivnu konstantu u razmatranja o jeziku na južnoslovenskom prostoru: stalno strahovanje da je ‘moj’ jezik/pismo/pravopis u situaciji da bude potisnut, nepriznat, zapostavljen, ugušen... To su elementi koje neprestano uočavam u debatama među jezičkim stručnjacima. A sve je to daleko od hladnih, racionalnih, znanstvenih principa kojima bi se lingvist, matematičar jezika, morao baviti.

Gotovo je zanemariv broj onih lingvista koji će na području bivše Jugoslavije polaziti od činjenice da je narod moguć i bez ‘svog’ jezika, da su Austrijanci posebna nacija iako govore nemačkim jezikom, a da ima i naroda koji, iako jedinstveni, koristi dva ili više jezika (ne samo Švajcarci, nego i Norvežani, a da za primerima ne posežemo izvan Evrope).

Bila sam zapanjena koliko je čak i onih veoma ozbiljnih i visoko stručnih lingvista na području moje nekadašnje zemlje ‘okrenulo ćurak naopako’ pa preko noći promenilo svoje izjave, svoju argumentaciju koja je nekada bila konstruktivna i išla u pravcu objedinjavanja različitih govornih varijanti, a onda postala zagovornik parole: svaki narod – svoj jezik. Bilo je doduše i onih koji se u tu aktivnu preobrazbu nisu uključili, ali su nemoćno slegali ramenima, podvlačeći kako je sudbina jezika u rukama političara, a ne lingvista.

Od devedesetih godina naovamo čitam brojne pokušaje objašnjenja onoga “što nam se dogodilo”, pokušavam i da formulišem svoj odgovor na to bolno pitanje, a kada je jezik i njegov raspad u pitanju, najčešće polazim od teza koje je formulisao Ranko Bugarski¹⁰. Osim što upozorava da “nema prostih odgovora na pitanje o identitetu jezika” (Bugarski 2001: 13), on ipak nastoji da imenuje komponente njegovog identiteta: “postoje barem tri komponente tog identiteta: strukturalna (kakav je neki jezik), genetska (iz čega je nastao) i sociolingvistička (kako ga vrednuju njegovi govornici)” (Bugarski 2001: 11). Srpsko-hrvatski, kao i svi jezici koji su do sada iz njega nastali (bosanski, hrvatski, srpski) takvi su da se njihovi govornici međusobno apsolutno razumeju, pa bi na pitanje da li je srpsko-hrvatski još uvek jedan jezik odgovor po tom kriteriju morao biti potvrđan¹¹. Odgovor bi svakako bio potvrđan i kada bi se stvar određivala na osnovu drugog kriterija, jer svi jezici koji su nastali iz srpsko-hrvatskog nastali su oslanjajući se na isti, novoštokavski dijalekt. Taj je izbor učinjen u vreme građenja modernog, standardiziranog hrvatskog i srpskog književnog jezika, u prvoj polovini 19. veka i taj se argument danas teško može retroaktivno ‘ispraviti’, promeniti. Samo treći navedeni kriterijum, koji je sociolingvističke prirode (“kako ga vrednuju njegovi govornici”), govori u

¹⁰ Ranko Bugarski (1931) je anglist i opšti lingvist po obrazovanju, ali je osobito od devedesetih godina naovamo objavio niz radova u brojnim stručnim časopisima i zbornicima u svetu, a koji se odnose na jezičnu situaciju na prostoru nekadašnjeg srpskog-hrvatskog jezika. Navodimo ovde samo neke od njegovih značajnijih knjiga na ovu temu, koje uglavnom sadrže i studije objavljene ranije na engleskom ili nekom drugom evropskom jeziku: *Jezič od mira do rata*, Beograd 1995; *Jezič u društvenoj krizi*, Beograd 1997; *Lica jezika*, Beograd 2001; *Nova lica jezika*, Beograd 2002.

¹¹ “Na prvom nivou još uvek je legitimno govoriti o postojanju srpskohrvatskog kao jednog standardnog jezika (iako, prirodno, sa teritorijalno-nacionalnim varijantama). Premda bi se ovakav pogled danas nekima mogao učiniti čudnim, ako ne i naprosto reakcionarnim, on se može podržati argumentima iz više izvora. Na prvom mestu je neosporna lingvistička sličnost (neretko do mere strukturalnog identiteta ili približnog identiteta) između zvanično priznatih naslednika srpskohrvatskog, sličnost koja daleko prevazilazi sličnosti između raznih varijeteta jezika kao što su engleski, španski ili francuski [...] Normalna komunikacija između obrazovanih žitelja Beograda, Zagreba, Sarajeva itd. odvija se glatko kao i ranije. Tako da, dok je sasvim uobičajeno reći za nekoga da je višejezičan u, na primer, francuskom, španskom i italijanskom, tvrđenje da je neka osoba višejezična u srpskom, hrvatskom i bosanskom moglo bi se shvatiti samo kao šala” (Bugarski 2001: 15).

prilog razdvajanju srpsko-hrvatskog na tri (ili četiri, jer uz spomenute tu je još i crnogorski) zasebna jezika. Dakako, govornici 'vrednuju' identitet jezika onako kako im sugeriraju jezični stručnjaci i političari. Laički gledano, prvo neminovno pitanje biće: zašto govornici i stručnjaci ocenjuju danas da se radi o tri/četiri jezika, ako su prva dva kriterija jezičnog identiteta garantovala njegovo jedinstvo?

Osim komunikacijske, svaki jezik ima još i simboličku funkciju. U južnoslovenskom prostoru je – i to ne od juče – mnogo važnija ova druga. Rekla bih čak da je tu ključna simbolička funkcija jezika, a da se komunikacijska zanemaruje, potiskuje, prešućuje. Ne samo jezik, nego i pismo, pa zatim, osobito u poslednja dva stoleća, i ortografija imale su i imaju u očima njihovih korisnika i onih koji o jeziku razmišljaju i njime se bave, pre svega simboličku funkciju. To što u srpskoj pravoslavnoj religiji ćirilica ima status čuvara same religije (što nije ćirilčko, ne može biti pravoslavno!), a religija je, zajedno sa pismom postala osnovni garant srpskog etniciteta – to su sve dokazi dubokog poverenja u simboličku funkciju jezika i njegovih sastavnih elemenata (pisma, u ovom slučaju).

Od prvog jezičnog dogovora (Beč 1850) do danas srpsko-hrvatski jezik je bio opterećen konotacijom u smislu uspostavljanja identiteta, društvenog i političkog homogenizovanja. Lingvisti su, kao i političari verovali da je jezik SREDSTVO, najpre se verovalo u njegovu objedinjujuću moć, a od sedamdesetih godina 20. veka on je sve češće imao za zadatak da pokaže koliko su svi narodi unutar federacije 'ravnopravni', bratski, ali svako sa svojim standardnim izgovorom, svako sa svojom varijantom jezika. Od sredstva objedinjavanja, jezik je postao SREDSTVO razjedinjavanja. Kako ističe Greenberg (2005: 32) manipulacija jezikom je uvek mnogo uspešnija i lakša kada je jeziku poverena neka druga, a ne prvenstveno komunikacijska funkcija. Iako su lingvistički razlozi na strani centripetalnih sila, jer su središnji južnoslovenski jezici (danas su to: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski) svi ponikli iz istog osnovnog novoštokavskog dijalekta, prevladala je politička volja i upotreba jezika dosledno centrifugalnih tendencija.

Srpsko-hrvatski standard se gradio, prolazio kroz različite faze tokom poslednja dva veka, ali u biti nikada nije dosegno njegovo jako jedinstvo, jer jezični planeri nikada nisu pristali na neophodne kompromise. Kao što je potrebna zrelost za funkcionisanje samoupravnog sistema, planiranog i lansiranog, ali nikad do kraja ostvarenog u socijalističkom modelu jugoslovenske države, a realizovanog u socijalno zrelim skandinavskim sistemima, kao što na južnoslovenskom području nije uspeo konfederativni politički model, koji na različitim nivoima funkcionišu u 'saveznim' i 'sjedinenim' državama, tako nije do kraja izveden ni srpsko-hrvatski (hrvatsko-srpski) policentrični jezični standard. Jer, kako je već rečeno, jezik na ovim prostorima ima uvek tu /pre/naglašenu simboličku ulogu, on je oduvek bio i ostao osnovni znak prepoznavanja 'nas': dok se u politici išlo ka centripetalnim tendencijama i gradila 'ilirska' ili 'jugoslovenska' nacija (ili država), šanse za opstanak srpsko-hrvatskog kao zajedničkog jezika za najveći broj građana te 'nacije' bile su velike. Otkako elite, političke, a pre svega kulturne, podržavaju centrifugalni projekt i stvaranje većeg broja nacija na južnoslovenskom prostoru, šanse za dograđivanje zajedničkog standarda su nikakve. Dok se jezik smatra bitnom osnovicom nacionalnog identiteta, pa se podržava apsurdna tvrdnja: jedan narod = jedan jezik, svaki narod = svoj jezik, nema prostora za srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski kao zajednički jezik većeg broja nacija.

Ipak, nivo komunikacije, komunikacijska funkcija jezika ne može biti isključena, nju jezik kao sredstvo komunikacije nosi sam sa sobom. Medjusobno razumevanje različitih pripadnika sa štokavskog, pa i sa drugih dijalektalnih područja srpsko-hrvatskog jezika stalno se uvećavalo dok je postojala stvarna komunikacija na nivou države (od vojske, pošte, kulturnih razmena,

školskih programa, radija, televizije, novina...). Devedestih godina, kada je izbio rat, najpre su sasvim ukinuti kontakti između Srbije i Hrvatske i prekidi na vezama su trajali mnogo duže nego ratne operacije, oni su trajali taman toliko koliko su elite smatrale da je dovoljno kako bi bila stvorena onolika razlika u dve osnovne jezične varijante (srpskoj i hrvatskoj), kolika je neophodna da bi se doista mogla proglasiti barem dva različita jezika. U međuvremenu su pripremljeni 'razlikovni' rečnici, lingvisti su potcrtavali leksičke, morfološke, pa i sintaksičke razlike između dveju varijanti, na delu je bio 'jezički inženjering' (termin koji u više navrata, misleći na ovu situaciju, koristi R. Bugarski) pokušalo se (istina samo u jednom slučaju) sa prevodjenjem filmova, odnosno ispisivanjem hrvatskih titlova ispod srpskog filma, počele su iste knjige da se prevode sa stranog na srpski, a odvojeno na hrvatski jezik. No, još uvek, čak i najmladje generacije školovane isključivo unutar srpske (odnosno) hrvatske varijante jezika, bez ikakvih problema mogu čitati štampu i literarna dela one druge književnosti. Prepreka može biti samo pismo, ćirilica, no kako je u srpskoj jezičkoj sredini još uvek često u upotrebi i latiničica, ostaje otvorenom ta mogućnost uzajamnog i unakrsnog čitanja i apsolutnog razumevanja novostvorenih, 'samostalnih' jezika.

2. Ono što je zabrinjavajuće u obe sredine, srpskoj i hrvatskoj (bosansku i crnogorsku nedovoljno poznajem), jeste apsolutni pad individualnih sposobnosti izražavanja na svom maternjem jeziku, nešto što bismo mogli označiti kao zabrinjavajući pad opšte pismenosti i kulture govora. Ovaj pad je možda izraženiji u Srbiji, gde se briga za jezik pretvorila u brigu za ćirilicu, a govor radija, televizije, jezik novinskih tekstova, jezik prevodne književnosti, pa i originalnog literarnog stvaranja su na zabrinjavajuće niskom stupnju poštovanja jezičnih normi, gramatičkih pravila, loše akcentuacije, siromašnog rečnika... U Hrvatskoj, među mladim ljudima školovanim u tamošnjim školama, primećujem sputanost u izražavanju, nemogućnost da se sastavi suvisla celina jer misli idu isključivo ka kontroli jezika, što je očito posledica stroge preskriptivnosti u odabiru onih formi i onih pravila koja su 'naša'. Dolaze u Italiju na studije mladi ljudi iz Hrvatske koji ne znaju da opišu najosnovnije događaje, koji ne umeju da naprave sažetak nekog stručnog teksta. Postoji strašna krutost u njihovom korišćenju sopstvenog maternjeg jezika. Mislim da su se ove dve karakteristike dveju varijanti srpsko-hrvatskog jezičnog prostora sada radikalizirale i pustoše glave mladih ljudi: s jedne strane, u Srbiji, nebriga prema jeziku, šlampavo pisanje jer tako se, eto, i govori, a s druge, u Hrvatskoj, strah od izražavanja, sputanost pravilima, zahtevima da se po svaku cenu bude 'svoj'. Nestaje razmišljanje o konceptu, nestaje samo razmišljanje, sve se svodi na brigu o izboru pravilne leksike, dobre pravopisne norme. Govoreći na Univerzitetu u Michiganu kada mu je tamo bio dodeljen počasni doktorat, Josif Brodskij je pozvao mlade ljude da vode računa o svom jeziku na sličan način kao što se vodi računa o bankarskom računu: da biste mogli da izrazite sva svoja osećanja, misli i percepcije, morate imati svaki dan sve veći plus na računu; kada se u biću stalno nakupljaju neimenovane percepcije, kada niste u stanju da iskažete precizno, nego samo aproksimativno ono što u sebi nosite, neminovno se događaju implozije ili eksplozije na psihološkom planu. – U situaciji koja je danas na delu na prostoru novoštokavskih govora mladi je čovek u situaciji da stalno brine šta je podobna, a ne šta je precizna reč, te je teško držati 'bankarski konto' stalno 'u plusu'. Zato mojim studentima s ponosom ističem da sam ja govornik srpsko-hrvatskog jezika.

3. Odgovor na prvo pitanje već sadrži i odgovor na ovo pitanje: ako se jezik (poseban, svoj) smatra osnovicom nacionalnog identiteta, ne preostaje ništa drugo nego da oni koji smatraju da taj identitet valja graditi, to čine i što doslednijim diferenciranjem jezika.

4. Još jednom: ključno je poimanje jezika isključivo kao temelja nacionalnog identiteta.

5. Naziv valja promeniti zato što srpsko-hrvatski ni u jednoj od država nije više u zvaničnoj upotrebi. Ali program mora biti lingvistički zasnovan, a lingvistički gledano, to je i nadalje jedan jezik sa više varijanti. Sigurno je da će sada i Crna Gora insistirati na posebnom nazivu za jezik kojim se govori u toj republici; da li će uskoro samostalnost zatražiti i Vojvodina i proglasiti i svoj, vojvođanski jezik, otegnutih akcenata i sa velikim prisustvom germanizama i ungerizama, ostaje da se vidi. Te varijante valja pratiti, omogućiti studentu da ih razlikuje, uputiti ga u oba pisma (što je oduvek bio zahtev za učenje srpsko-hrvatskog), ali ga isto tako valja uputiti na činjenicu da, uprkos svim naknadno uvedenim razlikama, svak ko nauči jednu od tih varijanti, moći će da komunicira sa predstavnicima druge/drugih varijanata/jezika.

Možda najveća iznenađenja očekuju nas u Srbiji, iako se srpski jezik od trenutka raspada srpsko-hrvatskog najmanje promenio. Posle osamostaljivanja Crne Gore sve će teže biti zadržati u standardnom opisu tog jezika dvostruki – ekavski i ijekavski – izgovor. Unutar sadašnjih granica Srbije, ijekavski je istina još prisutan na njegovom krajnjem jugozapadu; ono što trenutno još sprečava jezičke planere da srpski jezik svedu na beogradski (ekavski) govor jesu Srbi iz Bosne i Hrvatske, jer oni su ijekavskog izgovora. Ako pak društvo nastavi razvoj u pravcu jake klerikalizacije – što trenutno jeste privilegovani pravac razvoja u srpskoj kulturi – možemo očekivati i brisanje latinice kao drugog zvaničnog pisma. Ukratko, srpski bi se jezik mogao i zvanično odreći vukovske varijante ijekavskog izgovora i moderne, već više od veka i po prisutne laičke upotrebe drugog pisma, odnosno latinice.

Han Steenwijk (Università di Padova, Italia)

Per quanto riguarda la tematica, dico in modo generale che la lingua ufficiale è una funzione della situazione politica. Quando c'era l'intenzione politica di unificazione, a cominciare con l'Ottocento, si tendeva a sottolineare gli elementi comuni in quest'area linguistica. Adesso, che l'intenzione politica è quella di disaggregazione, si sottolineano e aumentano le differenze locali in quest'area. Il continuum dialettale che comincia in Austria e finisce sul Mar Nero non viene toccato da queste politiche ufficiali. Sarebbe una risposta alle domande 2 e 4.

E per la domanda 5: Se i soggetti stessi sono talmente sensibilizzati alla denominazione corretta della propria lingua, gli enti stranieri che studiano quelle lingue devono adattarsi nella denominazione, già per non sembrare arroganti e offendere i parlanti, così rendendo più difficili gli contatti internazionali con (in ordine alfabetico) la Bosnia, la Croazia, il Montenegro e la Serbia.

Marko Tadić (University of Zagreb)

Dopustite mi na komentiram sam naslov: srpsko-hrvatski i/li hrvatsko-srpski ne može biti 'bivši'. Da bi nešto bilo bivše moralo bi prije postojati, a potom nestati. Hrvatsko-srpskoga i/li srpsko-hrvatskoga jezika nikada nije niti bilo tako da ne može nipošto biti 'bivši'. Kud i

kamo točniji, ako vam već treba zbirni naziv, mogao bi biti naziv ‘standardni jezici zapadno-južnoslavenske štokavske osnove’ koji bi naziv pokrивao bošnjački, hrvatski, srpski (i možda crnogorski).

1. Napomena: “nastojanja oko jezičnoga ujedinjenja” zapravo implicira da su već u polasku postojali različiti odjeliti jezici koje je trebalo ujediniti.

Divergencija tj. udaljšavanje jezika prirodan je i nadasve očekivan proces. Svaki se jezik razvio od nekoga jezika-pretki i u ravnopravnu je odnosu sa svojim jezicima srođnicima koji su se također razvili od istoga jezika-pretki. Usporedite to s obitelji: dvoje ljudi odluče zasnovati obitelj, djeca se rode, narastu i dvoje te zasnuju svoje obitelji itd. Ta divergencija ljudi i obitelji sasvim je prirodna pojava kao i divergencija jezika. Tu ne treba imati nikakva osobita sentimenta – ono što je prirodno valja prihvatiti kao takvo. Ono što jest neprirodno je upravo konvergencija jezika. Naime, da bi se postigla konvergencija tj. priblijšavanje i/li stapanje jezika potrebno je uložiti silnu energiju i trud koja je zapravo sasvim nelingvistički motivirana – najčešće je riječ o političkoj moći koja rabi lingvističke činjenice u političke svrhe. Stanje koje opisujete kao “dva stoljeća nastojanja oko jezičnoga ujedinjenja” govori upravo o toj silnoj političkoj energiji koja je ulagana u jezičnu konvergenciju ne bi li se ikako obrnuo prirodni slijed događaja. “Prevlast centrifugalnih sila” (kako vi to nazivate u svom pitanju) nastala je jednostavno nakon prestanka političkoga pritiska za jezičnom konvergencijom i umjetnim održavanjem zamišljenoga ‘jezičnoga jedinstva’ koje se onda pokušalo zamaskirati različitim pokušajima politički korektnih etiketa kao što su ‘hrvatsko-srpski’, ‘srpsko-hrvatski’, ‘hrvatski ili srpski’, ‘srpskohrvatski tj. hrvatskosrpski’ itd. Jedini bi se jezik-predak, koji se može dokazljivo rekonstruirati, mogao u grubo zvati ‘zapadnojužnoslavenski prajezik’, a iz njega su se razvili današnji zapadni južnoslavenski jezici od kojih je svaki imao sasvim poseban i odjelit tijek i smjer razvitka što uključuje i postupak njihove standardizacije (s početcima za hrvatski još u renesansi, za slovenski od Trubarja, za srpski tek od Vuka Karadžića, itd.).

O razlikama kulturno-civilizacijskih konteksta u kojem se svaki od njih razvijao ne bih htio niti govoriti – te su činjenice predobro poznate svima.

2. Sadašnje bi lingvističke, a specifično i sociolingvističke, prilike u jugoistočnoj Europi valjalo opisati *sine ira et studio* tj. uvažavajući sve činjenice koje su na raspolaganju. Pri tom ne mislim samo na područje bivše SFRJ, već i na njoj kontakne zemlje tj. Italiju, Mađarsku, Austriju, Bugarsku, Rumunjsku, Grčku i Albaniju jer su dodiri s tim jezicima igrali važnu ulogu u oblikovanju balkanskoga jezičnoga saveza (u koji ulaze bugarski, rumunjski, makedonski, srpski, albanski) kao i (socio)lingvističkih prilika u bivšoj SFRJ (u kojoj su se našli slovenski, hrvatski, srpski, bošnjački, makedonski kao i albanski, mađarski, rusinski, bugarski, rumunjski, grčki, talijanski, romski itd.) te, sljedno tome, i sadašnje (socio)lingvističke prilike. Ove su (socio)lingvističke prilike jedinstvene u svijetu i tako ih treba i gledati – kao unikatan slučaj jezične divergencije koja je dugo bila zatomljena i potiskivana te se, konačno, oslobodila do razmjera koje se mnogima čine pretjeranim, a upravo je to iznimno plodno područje za istraživanja npr. kakve stavove govornici pojedinih jezika imaju o svome jeziku, kakve stavove imaju o jeziku drugih itd.

3. Te napore tumačim kao naravnu potrebu jezičnih normativista koja je konačno doživjela svoje oslobađanje od konvergencijske prisile. Ne bih to nipošto nazivao “naporima usmjerenima na diferencijaciju jezičnih stvarnosti” već bih to radije objašnjavao kao prirodni proces normiranja slobodno divergirajućih jezika. Argument međusobne razumljivosti naroda

jednostavno nije lingvistički argument. Međusobna razumljivost naroda ne postoji, postoji samo međusobna razumljivost pojedinaca, a međusobna razumljivost je izrazito individualna i ovisi o čitavome nizu individualnih čimbenika (psihološko stanje, obrazovanje, koncentracija i svijest u trenutku komunikacije, tolerancija, znanje stranih jezika itd.).

Razumijevanje kao individualna osobina nipošto se ne može primijeniti na razinu čitava jezika – to je tipično pragmatičko gledište. Naime, lako bi se moglo naći dvoje Talijana (npr. netko iz Val d'Aoste i netko iz Trapanija) koji bi imali znatnih poteškoća u međusobnom razumijevanju. Pa ipak, teško bi tko u Italiji pristao reći da oboje ne govore talijanski. To što Zagorci izvrsno razumiju Slovence ne znači da kajkavsko narječje pripada slovenskome jeziku (premda je u povijesti bilo i takvih lingvističkih teorija). Uostalom, uzmite npr. česki i slovački, ruski i ukrajinski, hindski i urdski čiji se govornici međusobno u znatnoj mjeri razumiju pa ipak nikome danas ne pada na pamet tvrditi kako su česki i slovački, ruski i ukrajinski, hindski i urdski jedan jezik.

4. Hrvatski, srpski ili bošnjački nipošto nisu u istim prilikama kao engleski ili španjolski. Različite inačice engleskoga (npr. američki, indijski, liberijski itd.) ili španjolskoga (argentinski, čileanski, ekvadorski, filipinski itd.) ishod su kolonijalnih osvajanja i ostavljanja tragova službenoga jezika kolonijalne vlasti koji je jezik bio nametan domorođačkim supstratnim jezicima. Taj je nametnutni superstrat doživio utjecaj supstrata te se krenuo mijenjati u skladu s općim procesom jezične divergencije (osobito su zanimljivi slučajevi kreolizacije i pidžinizacije no to uvelike nadilazi okvire ovoga odgovora).

Nadam se da većina dobro poznaje povijest ovoga dijela jugoistočne Europe te da je svima prezentno kako ovdje nije bilo nikakvih kolonijalnih osvajanja koja bi rezultirala tako raznolikim jezičnim varijantama jednoga kolonizatorskoga jezika. Dakle, prilike s hrvatskim, srpskim i bošnjačkim nipošto se ne mogu usporediti s engleskim i/li španjolskim. Prije je to nalik razlikama između nizozemskoga i niskonjemačkih narječja koji imaju zajedničke jezike pretke, ali nitko iole jezikoslovno obrazovan ne će nizozemski nazvati (nisko)njemačkim (premda on to genetski zapravo i jest) jer u imenu i određenju jezika ne sudjeluje samo jedan (genetski) kriterij. Uzevši u obzir naravnu divergencijsku težnju jezikâ logično je da se odjeliti idiomi jednoga dana i nazovu odjelitim imenima. Pravo je pitanje u kojem se to trenutku događa, a najjednostavniji odgovor na nj jest: kad izvorni govornici toga idioma to odluče. Na to jednostavno imaju pravo. Epistemološki gledano, veći broj jezika predstavlja europsko kulturno i civilizacijsko bogatstvo i to je jasno deklarirano proglašom Vijeća Europe iz Toursa 1986. kada su postavljeni temelji očuvanja jezične raznolikosti i raznovrsnosti Europe za kraj 20. i 21. stoljeće. Kako je svaka vrsta živoga bića na ovom planetu jedinstvena kombinacija DNK, tako je i svaki pojedinačni jezik sa svojom jedinstvenom strukturom i leksikom svojevrstan otisak, odraz ili barem potvrda svih onih mogućih oblika u kojima se ljudski um može pojaviti i sagledati (u našem slučaju uz pomoć jezika). Znanje o svakom pojedinom jeziku zapravo izravno pridonosi znanju o spoznajnim sposobnostima *homo sapiensa*. Na silu ujednačavati nešto što je po sebi vrijedna raznolikost znači umanjivati jezično bogatstvo ovoga kontinenta i ovoga planeta kao i mogućnost da uopće razumijemo neke specifične osobine nas kao umne vrste.

5. Međunarodna, ponajprije politička, a potom i znanstvena zajednica trebala bi se postaviti legalistički tj. prihvatiti ustavna određenja i uređenja u tim državama koje su samostalne i suverene članice UN-a, a neke od njih već i u postupku pridruživanja EU. Građani u tim zemljama ne očekuju ništa manje nego što očekuju građani ostalih zemalja (napose članica EU) tj. mogućnost da ostvare svoje pravo da zovu svoj jezik svojim imenom i da ga slobodno

upotrebljavaju kao službeni jezik u vlastitoj zemlji (v. razne dokumente od UN-ove Povelje o ljudskim pravima, do dokumenata Vijeća Europe, OEES-a kao i preambulu novoga Ustava EU koji regulira to pitanje u općim crtama). Ti narodi ne žele ništa više nego što smatraju da im s pravom pripada i žele Talijani, Francuzi, Englezi, Česi, Slovaci, Poljaci, Danci, Finci itd. Uostalom, u 15. izdanju *Ethnologuea* (v. <www.ethnologue.org>) bošnjački, hrvatski i srpski su klasificirani kao odjeliti jezici s odjelitim ISO 639 kodovima. U skladu s takvim prihvaćenjem stanja stvari logično je da bi se morali promijeniti i programi te nazivi sveučilišnih predmeta. Mislim da su sasvim jalovi i nepotrebnii pokušaji da se sada već institucionalizirana divergencija tih jezika uspori ili zaustavi iz bilo kojega razloga.

Conclusioni

L'idea di aprire questo Forum su *Studi slavistici* scaturisce dall'assemblea annuale dell'Associazione Italiana degli Slavisti tenutasi a Napoli nel dicembre 2005. Gli slavisti italiani, anche quelli più lontani per interessi dall'area linguistica slava meridionale, concordavano sull'opportunità di promuovere il confronto su un tema di indubbia rilevanza certamente non solo scientifica, ma genericamente culturale e anche accademica.

Personalmente sono stata a lungo in dubbio sull'utilità di chiamare a discutere parti spesso contrapposte fino all'ostilità e di mettere a confronto posizioni note e notoriamente inconciliabili. Come si è letto, la mia formulazione delle domande è stata criticata sia da qualche 'separatista' che da qualche 'unionista' (sostenitori dell'esistenza di standard separati o di un unico standard, rispettivamente), sia in nome di una pretesa monolitica scientificità, che in nome di criteri 'universali' come il diritto dei popoli all'autodeterminazione. Devo far presente che, senza considerarmi una linguista ma conoscendo gran parte delle posizioni in campo, ho mirato essenzialmente a permettere l'espressione di qualsivoglia posizione, su un tema che in più circostanze ha avuto implicazioni di grande conflittualità. Desidero rilevare che il numero delle persone invitate a partecipare, tanto dai paesi dell'ex-Jugoslavia quanto dal resto del mondo, è di gran lunga maggiore del numero delle risposte che mi sono pervenute (con un rapporto di quattro a uno). In diversi casi, ciò si è dovuto purtroppo a difficoltà tecniche di comunicazione, cosa di cui mi rammarico. La pluralità delle posizioni emerse, comunque, mi permette di esprimere una certa soddisfazione. Le risposte sono stampate nella lingua originale per non frapporre nessuna mediazione tra il pensiero degli autori e i lettori.

Nello spettro delle posizioni espresse, troviamo ai due estremi posizioni radicalmente contrapposte. Da un lato, abbiamo la negazione di qualsiasi comunanza linguistica non solo nell'attualità ma anche in prospettiva storica, e la conseguente interpretazione delle forze centripete, che innegabilmente hanno operato nel XIX e XX secolo, in chiave sostanzialmente 'imperialista', pur sotto differenti bandiere nel corso del tempo. Qui è ritenuta ammissibile solo la denominazione nazionale della lingua. All'estremo opposto, troviamo l'affermazione dell'esistenza di una unica lingua standard realizzata in diverse varianti nazionali e l'accettazione dell'unica denominazione di *serbocroato*, tradizionalmente la più diffusa nel mondo scientifico internazionale nel XX secolo. Tra questi due estremi, si dispiegano varie posizioni, di persone diverse per formazione e nazionalità, che manifestano un atteggiamento più cauto, riconoscendo la grande problematicità della situazione sociolinguistica attuale senza proporre soluzioni 'rigide' al problema della denominazione e dei programmi.

Credo che tale varietà di posizioni richieda delle osservazioni:

a) Accanto al quasi generale riconoscimento dell'identità strutturale e genetica degli standard di Bosnia Erzegovina, Croazia, Montenegro e Serbia, è comunemente rilevato il peso determinante della funzione 'simbolica' della lingua nella costituzione dell'identità nazionale.

Va osservato che molti linguisti parlano di un solo *standard policentrico*, per indicare una lingua con diversi centri di standardizzazione ed esistente quindi in diverse varianti, concetto che si può applicare alla situazione in esame. Ciò però non risolve il problema della denominazione né quello della descrizione delle diverse concezioni sociolinguistiche, come dimostra la grande distanza tra le posizioni agli estremi del nostro campione. Credo che sostenere la correttezza esclusiva e la superiorità di una qualunque posizione scientifica e la sua totale indipendenza dalla realtà culturale in cui si sviluppa sia piuttosto demagogico. In altre parole, sapere che abbiamo di fronte una situazione definibile come standard policentrico, di per sé disgraziatamente non permette di fornire una soluzione 'equa e condivisa' nel trattare la lingua e la cultura di regioni i cui popoli (e/o i cui governi democraticamente eletti) attualmente rifiutano categoricamente di essere 'confusi' con i vicini.

Come studiosi e come mediatori culturali, non possiamo dimenticare che la lingua è "una delle più importanti frontiere simboliche che consentono il costituirsi della comunità"¹², e in quanto tale negli ultimi due secoli si è prestata alla strumentalizzazione politica, fino alla manipolazione, in senso tanto 'unionista' quanto 'separatista'.

b) In molti sottolineano che l'equazione <1 popolo = 1 lingua = 1 stato> si trova alla base dei processi di differenziazione linguistica tra le popolazioni a standard neoštokavi. Risulta evidente che l'ottica 'nazionale' (nazionalistica) nelle questioni linguistiche può essere tanto avversata quanto sostenuta. Si può osservare in proposito che il modello degli *stati-nazione*, sviluppatosi e affermatosi nel corso dell'era moderna, nell'area in esame alla fine del XX secolo si è evoluto in un tentativo di affermazione di *nazioni-stato*¹³ che non poteva non sfociare in conflitto generalizzato. E basti pensare alla Bosnia e Erzegovina, dove non è possibile applicare il principio <1 popolo = 1 stato> e dove l'identificazione tra lingua e nazione porta alla differenziazione forzata di popolazioni che sul terreno vivono in un naturale continuum linguistico, e che resta come problema irrisolto per tutte le parti interessate.

D'altra parte, se è fin troppo facile prevedere che nel futuro prossimo la realtà continuerà a seguire la direzione assunta chiaramente negli anni Novanta, sappiamo che la lunga durata della storia non consente, a una distanza tanto ravvicinata, una visione chiara di processi ancora in svolgimento.

c) L'aspetto pratico della questione in ambito accademico (denominazione della/e lingua/e e eventuale adeguamento dei programmi di studio) si conferma una preoccupazione generale. Accanto alla forte contrapposizione delle posizioni 'unioniste' e 'separatiste', emerge una maggioranza attenta e preoccupata, priva di soluzioni preconcepite ma consapevole di dover elaborare una risposta scientificamente corretta e anche rispettosa della complessità formale e sostanziale della situazione linguistico-culturale e politica.

Il lettore ha avuto modo dunque di osservare gran parte del panorama di posizioni che sul nostro tema sono diffuse in Europa e non solo. Nè i promotori dell'iniziativa né i par-

¹² Cit. da Mondher Kilani, "Lingua (pregiudizio della)", in: A. Rivera, R. Gallisot, *L'imbroglione etnico*, Edizioni Dedalo, Bari 2000, pp. 221-250, a p. 226-227.

¹³ Cf. Giovanni Freddi, "Lingua etnia, nazione e nazionalismi", in: R. Bombi, G. Graffi, *Etnos e comunità linguistica: un confronto metodologico interdisciplinare*, Atti del Convegno internazionale, Udine 5-7-dicembre, Udine 1996, pp. 75-83.

tecipanti, credo, si aspettavano una soluzione dei contrasti o un chiarimento univoco e definitivo dei termini della questione: la situazione si conferma problematica e il compito degli studiosi e dei docenti delle lingue e delle culture interessate è chiaramente complesso. Credo tuttavia che il senso principale di questa iniziativa dovesse essere non nell'esposizione dichiarativa di letture diverse e a volte faziose di una realtà drammaticamente segnata dagli eventi della storia recente e ancora fluida, bensì nel tentativo congiunto da parte di persone di formazione e interessi diversi di ragionare sullo stato delle cose e sulle risposte che la comunità scientifica e accademica dovrà elaborare per assolvere ai propri compiti di interpretazione del reale, di formazione e mediazione culturale. C'è da auspicare che il confronto continui.

Rosanna Morabito

Zaključak

Zamisao da se ovaj Forum pokrene u *Studi slavistici* rođena je na godišnjoj sjednici Udruženja talijanskih Slavista koja se održala u prosincu 2005. Talijanski su se slavisti, uključujući i one koji po području zanimanja nisu bliski južno-slavenskom jezičnom i kulturnom području, složili da je poželjno pokrenuti konfrontaciju o temi od nesumnjive važnosti, i to ne samo znanstvene već, općenito, kulturne i akademske.

Osobno sam dugo bila u nedoumici hoće li biti svrsishodno uputiti poziv za sudjelovanjem stranama, vrlo često suprotstavljenima do neprijateljstva, i dovesti u suodnos poznata i ustaljena nepomirljiva stajališta.

Kao što se moglo pročitati, način na koji su moja pitanja formulirana kritizirao je kako poneki 'separatist' tako i poneki 'unionist' (zagovornici postojanja različitih standardnih jezika ili jednog jedinstvenog standarda) bilo u ime sebi pripisujuće monolitične znanstvenosti bilo u ime 'univerzalnih' kriterija kao što je pravo naroda na samoopredjeljenje. Moram podsjetiti na to da sam, ne smatrajući sebe osobno lingvistom mada poznajem veliki dio stavova o tom pitanju, željela omogućiti iznošenje svačijeg mišljenja, o temi koja je u više navrata dobivala naznake žestokih sukoba mišljenja. Istaknula bih pri tom da broj osoba pozvanih na suradnju, što iz zemalja bivše Jugoslavije što iz ostalih krajeva svijeta, prelazi uvelike broj dobivenih odgovora (odnos je četiri naprama jedan). U više slučajeva, posrijedi su bile tehničke poteškoće u komunikaciji, što mi je osobno žao. Raznovrsnost iznesenih stajališta dopušta mi ipak da izrazim izvjesno zadovoljstvo. Odgovori su tiskani u izvornom jeziku kako bi se u svakom pogledu izbjeglo posredništvo između autora i čitalaca.

U dijapazonu iznesenih mišljenja na dva pola se uočavaju krajnje suprotstavljeni stavovi. S jedne strane tu je poricanje svakog jezičnog zajedništva i to ne samo u sadašnjosti već i u povijesnoj perspektivi, te tome posljedično tumačenje centripetalnih sila koje su neporecivo djelovale u XIX i XX stoljeću, kao suštinski 'imperijalističke' pojave, mada kroz vrijeme pod različitim zastavama. Tu se prihvatljivim smatra jedino nacionalni naziv jezika. Druga krajnost zastupa postojanje jednog jedinog standarda ostvarenog u različitim nacionalnim varijantama te prihvaća jedino naziv *spskobrvatski*, kao tradicionalno najprošireniji u znanosti XX stoljeća. Između ove dvije krajnosti, profiliraju se različita osobna shvaćanja i stavovi, koji predočuju oprezniji pristup jezičnom pitanju i uvažavaju veliku problematičnost današnje sociolingvističke situacije, ne nudeći pri tom kruta rješenja problemu naziva jezika i studijskih programa.

Smatram da takva raznolikost stavova zahtjeva neka zapažanja:

a. Uz gotovo opću priznatost strukturalne i genetske identičnosti standarda u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, uglavnom se kao odlučujuća ističe težina 'simbolične' funkcije jezika u izgradnji nacionalnog identiteta.

Valja primijetiti da mnogi lingvisti govore o *jednom* policentričnom standardu pri određivanju jednog jezika s više centara standardizacije pa tako i postojećeg u različitim varijantama, pojam koji se može primijeniti i u ovoj specifičnoj situaciji. To ipak ne rješava problem naziva jezika niti opisa sadašnjih sociolingvističkih koncepcija, na što ukazuje velika udaljenost između krajnjih stavova u našem uzorku. Smatram da je prilično demagoški zastupati isključivu ispravnost kao i superiornost bilo kakve znanstvene teorije i njezinu apsolutnu neovisnost o kulturnoj stvarnosti gdje se razvija. Drugim riječima, znati da je pred nama jezična situacija opisiva kao policentrični standard nažalost samo po sebi ne otvara mogućnost za 'pravedno i općeprihvatljivo' rješenje kad se govori o jeziku i kulturi na područjima čiji narodi (i/ili njihove demokratski izabrane vlade) danas kategorično odbijaju da se ih 'zamjenjuje' sa susjedima.

Kao znanstvenici i kao kulturni posrednici ne smijemo zaboraviti da je jezik "jedna od najvažnijih simboličnih međa koje omogućuju stvaranje zajednice"¹⁴, i kao takav je u posljednja dva stoljeća bio podatan političkom instrumentaliziranju, sve do manipulacije, kako u 'unionističkom' tako i u 'separatističkom' smislu.

b. Mnogo ih je koji podcrtavaju da se jednadžba <jedan narod = jedan jezik = jedna država> nalazi u osnovi procesa jezične diferencijacije među narodima s neoštokavskim standardima. Pokazuje se očitim da se nacionalni (nacionalistički) kut gledišta na jezična pitanja može i osporavati i zagovarati. Može se pri tom primijetiti da je model *država-nacija*, razvijen i afirmiran tijekom modernog doba, krajem XX stoljeća na području o kojem govorimo evoluirao u pokušaj afirmacija *nacija-država*¹⁵, koji nije mogao ne dovesti do općeg sukoba. Dovoljno je podsjetiti se Bosne i Hercegovine, gdje nije moguće sprovesti načelo <jedan narod = jedna država> i gdje poistovjećivanje jezika i nacije vodi k prisilnom razjednačavanju njezinog stanovništva koje na terenu živi u prirodnom jezičnom kontinuumu, a koja se nadaje kao neriješen problem s gledišta svih zainteresiranih strana.

Uostalom, ako je isuviše lako predvidjeti da će u bliskoj budućnosti stvarnost nastaviti sljedom smjera kojim se uputila devedesetih godina prošloga stoljeća, znamo da dugoročnost povijesti ne dopušta, na tako bliskoj udaljenosti, jasno viđenje procesa koji su još u tijeku.

c. Konkretni problemi u akademskoj praksi (naziv jezika/â i moguće prilagođavanje studijskih programa) potvrđuje se kao sveopća briga. Uz vrlo žestoku opreku 'unionističkih' i 'separatističkih' stavova, izražava svoje mišljenje većina sudionika, a ono je oprezno i zabrinuto, bez prejudiciranih rješenja, premda iskazuje svijest o potrebi iznalaženja znanstvenokorektnog odgovora uz poštivanje formalne i suštinske složenosti kulturno-jezične i političke situacije.

Čitalac je dakle imao priliku razmotriti široku lepezu stajališta i stavova o našoj temi diljem Europe i izvan nje. Niti su pokretači inicijative niti su sudionici, vjerujem, očekivali razrješenje sporova ili konačno i jednoznačno razjašnjenje postojećeg stanja stvari: situacija se

¹⁴ Cit. po Mondher Kilani, "Lingua (pregiudizio della)", u A. Rivera, R. Gallisot, *L'imbroglione etnico*, Edizioni Dedalo, Bari 2000, str. 221-250, na str. 226-227.

¹⁵ Usp. Giovanni Fredi, "Lingua etnia, nazione e nazionalismi", u: R. Bombi, G. Graffi, *Etnos e comunità linguistica: un confronto metodologico interdisciplinare*, Atti del Convegno internazionale, Udine 5-7-dicembre, Udine 1996, str. 75-83.

potvrđuje problematičnom i zadatak je stručnjaka i nastavnika očito vrlo složen. Vjerujem ipak da glavni smisao ovog Foruma nije trebao biti u deklarativnom izlaganju različitih i ponekad tendencioznih tumačenja: stvarnost, pa i jezična, još uvijek je dramatično obilježena zbivanjima iz nedavne povijesti pa i fluidna; smisao je u zajedničkom pokušaju rasuđivanja o stanju stvari i o rješenjima koje će znanstvena zajednica morati iznaći da bi apsolvirala vlastite zadatke interpretiranja stvarnosti, kulturnog posredovanja i stručnog obrazovanja. Nadajmo se nastavku razumnog i svrsishodnog sučeljavanja.

Rosanna Morabito